

Лекція 1. Предмет і завдання дидактики.

План.

1. Зміст поняття «дидактика».
2. Функції та завдання дидактики.
3. Зв'язок дидактики з іншими науками.
4. Основні категорії дидактики.

Література.

1. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. - Минск, 1990.
2. Бабанский Ю. К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. - М., 1982. - 192 с.
3. Гончаренко СУ. Український педагогічний словник. - К.: Либідь, 1997.- 376 с.
4. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. - М, 1986.
5. Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. - К., 1987.
6. Занков Л. В. Обучение и развитие / Экспериментально-педагогические исследования): Избранные педагогические труды. - М., 1990.
7. Кравець В. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Навчальний посібник. - Тернопіль, 1996. - 436 с.
8. Краткий психологический словарь / Сост. Л. А. Карпенко; Под общ. ред. А. В. Петровского, М. П. Ярошевского. - М.: Политиздат, 1985. - 431 с.
9. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навч. посібник. 3-є видання, доповнене. -К., 2001.-608 с.
10. Оконь В. Введение в общую дидактику: Пер. с польск. Л. Г. Кашкуревича, Н. Г. Горина. - М.: Высш. шк., 1990.-382 с.
11. Педагогика / Под ред. П. И. Пидкасистого. - М., 1998. - 640 с.

12. Педагогический поиск / Сост. И. Н. Баженова. - М, 1987.
13. Сериков В. В. Личностно-ориентированное образование: К разработке дидактической концепции // Педагогика. - 1994. - № 5.
15. Фридман Л. М., Кулагина И. Ю. Психологический справочник учителя. - М.: Просвещение, 1991. -288 с.
16. Чайка В. Педагогіка (тестові завдання). Навчальний посібник для вищих пед. закладів освіти. - Тернопіль: ТДПУ, 2000. - 168 с.

Опорні поняття:
дидактика, функції дидактики, завдання дидактики, викладання, учіння, навчання, знання, уміння, навички, мета навчання, результати навчання.

1.Зміст поняття "дидактика"

Термін "дидактика" походить від грецьких слів *didaktikas* — той, що повчає, — і *didasko* — той, що вивчає. Цей термін уперше ввів в обіг німецький педагог В. Ратке, потім його використав Я. А. Коменський у своїй праці "Велика дидактика", сутність якої автор визначав як «універсальне мистецтво навчати всьому всіх».

У сучасному розумінні дидактика — це частина педагогіки, що досліджує проблеми навчання й освіти.

Серед педагогічних наук дидактика одна з головних, адже навчані виконує домінуючу роль у вихованні і розвитку особистості.

Дидактичні процеси виникають із суспільної необхідності передати молодому поколінню накопичений досвід, важливий для розвитку суспільства. Яким чином це можна здійснити найбільш раціонально і з найбільшим

ефектом для процесу формування особистості, є основною проблемою дидактики.

У процесі становлення особистості велике значення належить освіті, основним завданням якої є оволодіння учнем знаннями, практичними вміннями і навичками, а також способами творчої діяльності. Дидактика в основному відповідає на питання: *чого навчати?* (зміст освіти), *як навчити?* (принципи і методи навчання), *як вчитися?* (методи і прийоми самостійної творчої діяльності).

Дидактика в основному акцентувала увагу на розв'язанні перш двох завдань, що стосувалися розробки змісту освіти, обґрунтування принципів і методів навчання, тобто діяльності вчителя. Питання розвитку здібностей, пізнавальної активності і самостійності, творчості, мотиваційної сфери учнів у процесі навчання (діяльність учіння) меншою мірою знаходили відображення в дидактичній теорії. Такі завдання дидакти зазвичай брали до уваги. Проте в центрі наукових пошуків була не пізнавальна самостійність учня, а майстерність учителя у викладі готових знань.

Дидактика вивчає змістову і процесуальну сторони навчання в їх єдності. Наприклад, знання необхідно формувати не ізольовано, а в єдності з методами їх передачі і засвоєння.

Дидактика описує і пояснює процес навчання, умови його реалізації, а також особливі перетворення та вдосконалення практики. Вона розробляє питання більш досконалої організації процесу навчання, нових навчальних систем, нових технологій навчання.

Дидактика науково обґрунтовує зміст, методи і організаційні форми навчання.

Об'єктом дидактики є навчання як особливий вид діяльності, яка спрямована на передачу наступним поколінням соціального досвіду, його творчого відтворення. Отже, ці види діяльності - викладання і учіння (дії вчителя й учня), існують в єдності. Інші взаємозв'язки (учень - навчальний матеріал, учень - інші учні, учень - книга тощо) стають дидактичними настільки,

наскільки вони об'єднані цими відношеннями. Наприклад, книга стає підручником, якщо вона є засобом навчальної діяльності для вчителя й учня. Отже, предметом дидактики є зв'язок викладання (діяльності вчителя) й учіння (пізнавальної діяльності учня), їх взаємодія.

2. Функції та завдання дидактики.

Виділяють дві основні функції дидактики: 1) теоретичну (діагностичну, прогностичну) і 2) практичну (нормативну, інструментальну).

Перша передбачає обґрунтування, систематизацію й узагальнення педагогічного досвіду, закономірностей і механізмів розвитку особистості в процесі навчання.

Друга передбачає розробку проекту педагогічної діяльності, змісту, методів, форм навчання відповідно до поставлених дидактичних цілей. Названі вище функції взаємозв'язані.

Дидактична теорія постійно розвивається. На сучасному етапі перед дидактикою постають такі завдання:

- обґрунтувати і конкретизувати принципи організації навчання, обґрунтувати шляхи і засоби розвитку пізнавальної самостійності, активності, ініціативи учнів;
- визначити критерії відбору і способи конструювання основних компонентів змісту освіти у зв'язку із значним перевантаженням навчальних програм і підручників надто складним і другорядним матеріалом;
- дослідити функції і структуру методів і форм навчання;
- обґрунтувати міжпредметні і внутріпредметні зв'язки для актуалізації опорних знань, їх систематизації, формування навчальних і практичних навичок;
- забезпечити збалансованість соціальних і особистісних цілей процесі навчання;

- розробити нові технології навчання.

Методологічною основою дидактики є закони і категорії діалектики, теорія пізнання, логіка, праці видатних педагогів. У навчальному процесі мають прояв важливі положення філософії про взаємозв'язок і взаємозалежність, єдність і боротьбу протилежностей, заперечення заперечень, перехід кількісних змін у якісні. Дидактика оперує не тільки «своїми» категоріями, але й загальнофілософськими: особистість, розвиток, пізнання, зв'язок, засвоєння, процес, міра, суперечність, функція, методологія та ін.

3. Зв'язок дидактики з іншими науками.

Дидактика пов'язана з методиками конкретних навчальних предметів. Дидактика займається розробкою загальнотеоретичних основ процесів навчання (закономірності, принципи, методи), а конкретні методики – дослідженням організації навчання з окремих дисциплін, використовуючи при цьому теоретичні ідеї дидактики.

Дидактика пов'язана з іншими науками, передусім з *філософією*, яка методологічною основою для організації наукових пошуків і теоретичних узагальнень практики навчання. Вона допомагає визначити перспективу вчення універсальних зв'язків дидактичних явищ, вимагає аналізувати навчання як процесуальне явище, як процес неперервного розвитку, виявляти весь спектр суперечностей між діяльностями викладання й учіння та ін.

Проблематика дидактики пов'язана з постановкою проблем *психології*, зокрема педагогічної. Дидактичні процеси є водночас і процесами психологічними. Психологія вивчає питання розвитку особистості в процесі навчання, особливості її сприймання, пам'яті, мислення, волі, емоцій, шляхів формування мотиваційної сфери та ін.

Зв'язок дидактики з *теорією виховання* забезпечується єдністю процесів навчання і виховання, можливістю використовувати загальні закономірності,

принципи, методи і форми виховання, щоб учні ефективно оволодівали знаннями, уміннями і навичками.

Фізіологія допомагає дидактиці активно, але з великою відповідальністю «втручатися» в процеси формування особистості, враховувати фізіологічні і гігієнічні фактори для організації навчання, можливі дидактичні втрати і перевантаження.

Крім цього, дидактика пов'язана з *соціологією, естетикою, етикою, соціологією, кібернетикою, теорією систем та ін.*

4. Основні категорії дидактики

Головними (основними) категоріями дидактики є викладання, учіння, навчання, освіта, знання, уміння, навички, а також мета, зміст, організація навчання, форми, методи, засоби, результати навчання.

Розкриємо деякі з них (за І. П. Підласим).

Викладання — упорядкована діяльність педагога з реалізації мети й завдань навчання, забезпечення інформування, сприйняття, усвідомлення, засвоєння й практичного застосування знань.

Учіння — процес власної діяльності учнів, у ході якого на основі пізнання, тренування й набутого досвіду в них формуються та удосконалюються знання, уміння, форми діяльності й поведінки.

Навчання — спільна діяльність педагога й учнів, упорядковане співробітництво, спрямоване на досягнення поставленої мети.

Знання — відбиття пізнаваного світу в думці людини; сукупність ідей, у яких відображається теоретичне оволодіння певним предметом. -

Уміння — оволодіння способами (прийомами, діями) застосування засвоєних знань на практиці.

Навички — уміння, доведені до автоматизму, високого ступеня досконалості.

Мета (навчальна, освітня) — те, до чого прагне навчання, майбутнє, на яке спрямовані його зусилля.

Результати (продукти навчання) — те, чого досягає навчання, кінцеві підсумки навчального процесу.

Лекція 2-3. Процес навчання, його структура.

План.

1. Сутність процесу навчання,
2. Функції процесу навчання.
3. Структура процесу навчання.
4. Діяльність учителя в навчальному процесі.
6. Діяльність учнів у процесі навчання.
7. Види навчання.

Література

1. Мойсекж Н. Є. Педагогіка. Навч. посібник. 3-є видання, доповнене. - К., 2001.
2. Педагогіка / Под ред. П. И. Пидкасистого. - М., 1998.
3. Подласый И. П. Педагогіка. Новий курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. - М: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. - Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения.
4. Педагогіка: Навчальний посібник / В. М. Галузьяк, М. Т. Сметанський, В. І. Шахов. - Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 2001.
5. Фіцула М. М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. - Тернопіль: «Навчальна книга - Богдан», 1997.
6. Волкова Н.П. Педагогіка: Навч. посіб. - К.: Академвидав, 2007.
7. Чайка В. Основи дидактики: Тексти лекцій і завдання для самоконтролю. Навч. посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. - Тернопіль: Астон, 2002.

Опорні поняття:

Навчання, викладання, учіння, процес, компоненти процесу навчання, функції процесу навчання, структура діяльності вчителя, процес засвоєння знань, мотиви учіння, основні види навчання.

I. Сутність процесу навчання

Процес - сукупність послідовних дій для досягнення будь-якого результату.

Процес навчання - поняття, що відображає суттєві ознаки навчання і характеризує його модель (внутрішню будову).

Навчальний процес - поняття, що відображає узагальнені відмінності (час, конкретні умови) у протіканні навчання в різних типах освітніх установ. Отже, навчання як процесуальне явище має всі властивості діалектичного розвитку. Багато дослідників вважають, що основною одиницею процесу навчання є відношення між діяльностями викладання та учіння. Але це відношення «вчитель - учень» не може бути зведене до відношення «передавач - приймач». Необхідна активність обох учасників процесу, їхня взаємодія. Вчитель створює необхідні умови: організовує дії учня, спрямовує їх, повідомляє нову інформацію, демонструє прийоми та способи дій, контролює, оцінює, використовує необхідні засоби. Але формування знань, умінь та навичок, понять і мислительних операцій можливе тільки внаслідок власної активності учня. Відомо, що процес навчання має двобічний характер, тобто неможливий без діяльності вчителя й учнів, без їх дидактичної єдності (цілісність цього процесу забезпечується постановкою і досягненням спільних цілей викладання й учіння).

Відповідно до уявлень сучасної психології розвиток психіки здійснюється в діяльності (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв, Г. Костюк та ін.). Оскільки метою навчальної діяльності є зміна самого діючого суб'єкта - учня (розвиток його здібностей, оволодіння знаннями, способами діяльності і т.д.), то основним у навчанні є не викладання матеріалу, а організація діяльності учня для його засвоєння.

Отже, основна функція вчителя у навчанні полягає в організації пізнавальної діяльності учнів. Тому *навчання можна визначити також: як*

управління пізнавальною і практичною діяльністю учнів, унаслідок якої в них формуються певні знання, уміння і навички, розвиваються здібності.

2. Функції процесу навчання

Відповідно до загальної мети школи, процес навчання повинен виконувати три *функції* - *освітню, виховну і розвивальну*. Це умовний поділ, бо навчальний процес не обмежується формуванням знань, умінь і навичок. Він передбачає також процеси виховання, формування світогляду, розвитку особистості, набуття освіти. Виділення функцій необхідно для забезпечення ефективності практичної діяльності вчителя, особливо під час планування завдань уроку.

Освітня функція передбачає засвоєння наукових знань, формування умінь і навичок. Наукові знання містять в собі факти, поняття, закони, закономірності, теорії, відображають узагальнену картину світу.

Виховна функція передбачає формування світогляду, моральних, трудових, естетичних, етичних уявлень, поглядів, переконань, систему ідеалів. Виховна функція витікає із самого змісту і методів навчання, специфіки організації спілкування вчителя з дітьми. Об'єктивно навчання не може не виховувати певних поглядів і переконань.

Розвивальна функція передбачає, окрім формування знань і спеціальних умінь, здійснення спеціальної роботи із загального розвитку учнів, їх мислення, волі, емоцій, навчальних інтересів і здібностей. Наприклад, для інтенсивного розвитку мислення в процесі навчання необхідно забезпечити викладання на високому рівні утруднення, в швидкому темпі, забезпечити усвідомлення учнями своїх навчальних дій.

Основні функції між собою взаємопов'язані і реалізуються на практиці: 1) комплексом завдань уроку (освіти, виховання і розвитку); 2) змістом

діяльності вчителя й учнів; 3) різноманітністю методів, форм і засобів навчання; 4) оцінкою-аналізом під час контролю всіх результатів навчання.

3. Структура процесу навчання

Складові компоненти процесу навчання: цільовий, стимулююче-мотиваційний, змістовий, операційно-дійовий (форми, методи), контрольно-регулювальний, оцінювально-результативний. Ці компоненти характеризують завершений цикл взаємодії вчителя й учнів (від постановки цілей до Досягнення результатів навчання).

1) *Цільовий компонент* - усвідомлення педагогом і сприйняття учнями цілі і завдань теми, розділу, навчального предмета. Цілі і завдання визначаються на основі вимог навчальної програми, урахування особливостей учнів класу.

2) *Стимулююче-мотиваційний компонент* - використання системи прийомів для стимулювання в дітей зацікавленості, потреби у вирішенні поставлених перед ними навчальних завдань. Стимулювання повинне породжувати внутрішній процес виникнення в учнів позитивних мотивів учіння. Мотивація в навчанні виявляється на всіх етапах.

3) *Змістовий компонент* - визначається навчальною програмою і підручниками. Зміст конкретизується вчителем з урахуванням поставлених завдань, специфіки виробничого й соціального оточення, навчальних можливостей учнів.

4) *Операційно-дійовий компонент* відображає процесуальну суть навчання і реалізується за допомогою оптимальних методів, засобів і форм організації викладання й учіння.

5) *Контрольно-регулювальний компонент* передбачає одночасний контроль викладача за ходом вирішення поставлених завдань і самоконтроль учнів за правильністю виконання навчальних операцій, точністю відповідей.

Контроль здійснюється за допомогою усних, письмових, лабораторних та інших практичних робіт, заліків й екзаменів, опитування.

б) *Оцінювально-результативний компонент* передбачає оцінку педагогами і самооцінку учнями досягнутих в процесі навчання результатів і встановлення відповідності їх до навчально-виховних завдань, знаходження причин тих чи інших прогалин у знаннях учнів.

Усі компоненти навчального процесу взаємопов'язані. Мета потребує конкретизації у завданнях, вона визначає зміст; ціль і зміст потребують відповідних методів, засобів і форм стимулювання й організації.

4. Діяльність учителя в навчальному процесі.

Діяльність учителя (викладання) полягає в тому, щоб керувати активною і свідомою діяльністю учнів із засвоєння навчального матеріалу.

Цикл будь-якої управлінської діяльності містить в собі такі елементи: планування, організація, стимулювання, контроль, регулювання діяльності й аналіз її результатів.

1) *Планування* - створення календарно-тематичних і поурочних планів. Майбутнім учителям на першому етапі необхідно планувати уроки дещо детальніше: фіксувати питання, які будуть використані при опитуванні, записувати зміст основних видів навчальної роботи тощо.

2) *Організація навчальної роботи* (навчальних дій) *вчителя* поділяється на два етапи: підготовчий і виконавчий.

Підготовчий включає: підготовку ТЗН, наочності, дидактичних і роздавальних матеріалів; попереднє проведення дослідів, демонстрацій, перегляд діафільмів; залучення учнів до підготовки дослідів, лабораторних робіт, демонстрацій; попереднє виконання вправ для закріплення, повторення, щоб визначити необхідний час; підбір навчально-методичної літератури, яка буде використана на уроці.

Організація викладання передбачає як організацію самих дій учителя, так і організацію діяльності учнів. Організація діяльності учнів включає в себе постановку перед ними навчальних завдань, створення сприятливих умов, формування мотивації та пізнавального інтересу, чіткий розподіл функцій між учнями під час організації практичних робіт.

3) *Стимулювання навчальної активності.* Цей компонент не обов'язково використовується після організації чи попереду неї. У педагогіці напрацьовано численні прийоми, способи і методи стимулювання. Основна мета стимулювання - зосередити увагу учнів, розбудити в них зацікавленість, пізнавальний інтерес (практична значущість змісту навчального матеріалу), використання яскравих прикладів, фактів, нетрадиційних прийомів і форм роботи.

4) *Контроль і регулювання.* У цих елементах структури діяльності вчителя передбачено спостереження за діяльністю учнів, відповіді на запитання, виконання вправ, індивідуальні співбесіди з учнями, перегляд письмових робіт, зошитів. Контроль дає можливість виявити типові вади і утруднення процесу навчання, своєчасно звернути на них увагу. Вчитель оцінює свій варіант організації навчання, ступінь його реалізації. Це забезпечує можливість вносити корективи, регулювати процес навчання шляхом додаткових пояснень, більш конкретних вправ, урахування індивідуальних особливостей учня.

5) *Аналіз результатів* завершує цикл викладання. Під час аналізу важливо не тільки визначити ступінь знання учнями фактів і визначень, а також уміння застосовувати знання для вирішення практичних завдань. Аналіз передбачає зіставлення навчальних цілей із досягнутими результатами, знаходження причин вад.

5. Психолого-педагогічні основи навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Учіння - це система пізнавальних дій учня, спрямованих на вирішення навчальних завдань (теорія діяльності). У навчанні має місце предметна і внутрішня (психічна) діяльність учня. Остання особливо ефективно протікає в умовах, коли навчання передуює розвитку, враховує зону найближчого розвитку особистості, тобто орієнтується не на сьогоднішній рівень, а на більш високий, якого можна досягти.

Педагогічна психологія вважає, що кожний віковий період має свій, найбільш характерний вид діяльності: в дошкільному - гра, в молодшому шкільному віці - учіння, в середньому - розгорнута суспільно корисна діяльність у всіх її варіантах (навчальна, трудова, художня, спортивна). У старшому шкільному віці провідною є особлива форма навчальної діяльності, яка має більш профорієнтаційний характер на ґрунті самостійності.

Передумови навчальної діяльності учня:

1. Наявність мети.
2. Наявність фізіологічної і психологічної готовності до навчання.
3. Наявність бажання вчитися.
4. Зосередження уваги на навчальній діяльності.
5. Наявність належного рівня розвитку.

Виділяють два основних варіанти навчальної діяльності учнів: перший протікає під час уроку чи в інших формах (його спрямовує вчитель), другий - під час самостійної роботи на уроці чи в домашніх умовах.

Під керівництвом вчителя мають місце такі дії: 1) прийняття навчальних завдань і плану дій, запропонованих вчителем; 2) здійснення навчальних дій і операцій для вирішення завдання; 3) регулювання навчальної діяльності (під впливом учителя і самоконтролю); 4) аналіз результатів навчальної діяльності (під керівництвом учителя).

Під час самостійної навчальної діяльності виділяють такі дії:

- 1) планування чи конкретизація завдань своєї навчальної діяльності;

2) планування методів, засобів і форм навчальної діяльності; 3) самоорганізація навчальної діяльності; 4) самоконтроль; 5) саморегулювання уміння; 6) самоаналіз результатів навчальної діяльності.

У характеристиці процесу навчання виділяють не тільки діяльнісний аспект, але й аспект спілкування, який створює умови, щоб оволодіти знаннями, і активізує цей процес.

Одночасно з процесом викладання й учіння протікає внутрішній *процес засвоєння тань і способів діяльності*.

Засвоєння - пізнавальна активність особистості, внаслідок якої формуються знання, уміння та навички. Засвоєння знань являє собою внутрішній, психологічний зміст процесу учіння. Внаслідок засвоєння знань, уміння, способи інтелектуальної та практичної діяльності трансформуються у внутрішній досвід особистості, входять до її структури.

Психологічна характеристика процесів засвоєння

1. *Сприймання* (первинне ознайомлення з новим матеріалом) - відображення у свідомості окремих властивостей предметів і явищ, які в даний момент діють на органи чуття. У цьому процесі враховуються не тільки дані безпосереднього чуття (зорового), але й дані його (учня) безпосереднього досвіду. І тому сприймання передбачає ніби впізнання предметів і явищ, віднесення їх до певних груп, які вже відомі для суб'єкта. Крім цього, цей процес враховує забезпечення мотивації, зосередження уваги тощо. У сучасних підходах до процесу засвоєння передбачено не пасивне, а активне самотійне сприймання навчальної інформації.

2. *Осмисленням і розумінням*. Ця ланка процесу засвоєння передбачає встановлення зв'язків між явищами, визначення їх складу, будови, призначення, знаходження причин, мотивів.

Осмислення характеризується більш глибокими процесами порівняння, аналізу зв'язків і причинно-наслідкових залежностей. Під час осмислення збагачується розуміння, для якого характерним є наявність відповідного ставлення до того, що вивчається. На цьому етапі зароджується переконання,

формується вміння доводити справедливість висновків, робити навчальні відкриття.

3. *Узагальнення* - це виділення і об'єднання суттєвих (істотних) рис предметів і явищ. Щоб узагальнити, треба проаналізувати їх ознаки і властивості, абстрагуватися від деталей, зробити висновки.

4. *Закріплення* - повторне осмислення вивченого з метою його запам'ятовування. Для учня важливо завчити деякі основні факти, визначення, зв'язки, але при цьому «не зубрити».

Закріплювати доцільно на новій основі, нових прикладах.

5. *Застосування* - перевірка дієвості знань. Це - вправи, лабораторні роботи, трудова діяльність.

6. Види навчання

Залежно від характеру організації процесу викладання і засвоєння знань, від специфіки побудови змісту навчального матеріалу, домінантних методів і засобів навчання можна виділити декілька основних видів навчання: пояснювально-ілюстративне, проблемне, програмоване, комп'ютерне. Крім цього, застосовуються нові види навчання: пояснювально-проблемне, проблемно-програмоване, проблемно-комп'ютерне та інші.

Пояснювально-ілюстративне навчання називають традиційним. Основними методами такого навчання є розповідь, пояснення в поєднанні з наочністю. Види діяльності учнів - сприймання, запам'ятовування і відтворення навчальної інформації, яке є основним критерієм ефективності. Пояснювально-ілюстративне навчання має низку переваг: економить час, зберігає сили вчителів та учнів, полегшує останнім розуміння складної навчальної інформації, забезпечує достатньо ефективне управління пізнавальною діяльністю учнів. Поряд з цим пояснювально-ілюстративне навчання має суттєві вади: знання пропонуються в готовому вигляді, учні «увіль-

няються» від необхідності самостійно і продуктивно мислити, недостатні можливості індивідуалізації та диференціації навчального процесу та інші.

Проблемне навчання передбачає самостійне оволодіння знаннями у процесі вирішення пізнавальних проблем, розвиток самостійного мислення і пізнавальної активності учнів. В основі технології проблемного навчання - чіткі алгоритми, що містять послідовність взаємопов'язаних етапів: створення проблемної ситуації, яка являє собою відчуття розумового утруднення; аналіз проблемної ситуації, пошук нових елементів знань різними способами (висунення гіпотез); розв'язування проблеми і перевірка одержаних результатів, зіставлення їх з робочою гіпотезою; систематизація й узагальнення здобутих знань та вмінь. Проблемний вид навчання забезпечує: самостійне здобуття знань, формування інтересу до пізнавальної діяльності, розвиток продуктивного мислення. *Серед вад* проблемного виду навчання можна назвати такі: великі витрати часу, недостатня ефективність для формування практичних умінь і навичок, слабка ефективність при засвоєнні нового матеріалу, коли самостійний пошук недоступний для учнів. Основні *способи (прийоми) створення проблемних ситуацій*:

1. Повідомлення учням інформації, яка містить у собі суперечність.
2. Сприймання і осмислення різних тлумачень одного і того ж явища.
3. Використання сукупності способів і прийомів, у ході яких виникає проблемна ситуація.
4. Невідповідність між системою знань, навичок і вмінь учнів і новим фактом, явищем.

У *програмованому навчанні* передача змісту навчального матеріалу здійснюється невеликими, логічно завершеними частинами. Часто навчальну інформацію учні отримують не від вчителя, а з програмованого посібника або з дисплея комп'ютера.

Основна мета програмованого навчання - удосконалити управління навчальним процесом.

Застосування цього виду забезпечує контроль за кожним кроком просування учня на шляху пізнання. Завдяки цьому йому надається своєчасна допомога, підтримується інтерес. Особливостями програмованого навчання є:

1. Навчальний матеріал поділено на окремі частини (دوزи).
2. Навчальний процес передбачає послідовні кроки, які містять формування знання і мислительні дії з їх засвоєння.
3. Кожний крок завершується контролем (запитання, завдання та ін.).
4. При правильному виконанні контрольних завдань учень одержує нову дозу матеріалу і виконує наступний крок навчання.
5. За умови неправильної відповіді учень одержує допомогу і додаткові пояснення.
6. Кожний учень працює самостійно і оволодіває навчальним матеріалом в індивідуальному темпі.
7. Результати виконання контрольних завдань фіксуються, вони стають відомими для учнів і педагогів.
8. Педагог є організатором і помічником, консультантом.
9. Широко застосовуються специфічні засоби навчання (програмовані посібники, тренажери, контролюючі і навчальні машини).

Позитивним у програмованому навчанні є: виділення головного, істотного в навчальному матеріалі; забезпечення оперативного контролю за процесом засвоєння знань; логічна послідовність у засвоєнні знань; можливість працювати в оптимальному темпі і здійснювати самоконтроль; можливість індивідуалізувати навчання.

Можливості *комп'ютерного навчання* великі. Це, зокрема, подача інформації, управління ходом навчання, контроль і корекція результатів, виконання тренувальних вправ, накопичення даних про розвиток навчального процесу.

Є три основних напрями ефективного використання ЕОМ: 1) підвищення успішності учнів; 2) розвиток загальних когнітивних здібностей (самостійно

мислити, володіти комунікативними навичками); 3) автоматизоване тестування, оцінка й управління педагогічним процесом.

В основі комп'ютерного навчання - створення навчальних програм, виділення алгоритмів, системи послідовних дій, які необхідні для повноцінного засвоєння знань і вмінь. Ефективність навчальних програм і комп'ютерного навчання повністю залежить від якості алгоритмів управління розумовою діяльністю. Ефективних навчальних програм, що враховують закономірності процесу пізнання, створено недостатньо.

Лекція 4. Мотивація навчальної діяльності учнів початкових класів.

План.

1. Сутність поняття «мотив». Класифікація мотивів уміння.
2. Інтереси як компонент мотивації.
3. Формування мотиваційної сфери молодших школярів.

Література

1. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект. - М., 1977.
2. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. - М., 1986.
3. Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. - К., 1987.
4. Занков Л. В. Обучение и развитие (Экспериментально-педагогические исследования): Избранные педагогические труды. - М., 1990.
5. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навч. посібник. 3-є видання, доповнене. -К., 2001.
7. Педагогіка / Под ред. П. И. Пидкасистого. - М., 1998.
8. Подласый И. П. Педагогіка. Новый курс. Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. - М: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. - Кн. 1: Общие основы. Процессе обучения.
10. Педагогіка: Навчальний посібник / В. М. Галузьяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. - Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 2001.
11. Фіцула М. М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. - Тернопіль: «Навчальна книга - Богдан», 1997.
12. Волкова Н.П. Педагогіка: Навч. Посіб. - К.: Акадсвидав, 2007.
13. Чайка В. Основы дидактики. Тексти лекцій і завдання для самоконтролю. Навч. Посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. - Тернопіль: Астон, 2002. - 244 с.

Опорні поняття:

Мотивація уміння, класифікація мотивів, інтереси учня, формування мотиваційної сфери молодшого школяра.

1. Сутність поняття «мотив». Класифікація мотивів учіння.

Ефективність навчальної діяльності залежить передусім від її *мотивації*, основу якої становлять потреби, інтереси, бажання, емоції, установки та ідеали особистості. *Мотивація учіння - комплекс мотивів, які спонукають і спрямовують пізнавальну діяльність учнів, значною мірою визначають її успішність,*

Навчальна діяльність завжди полівмотивована. В цій системі взаємодіють дві основні групи мотивів.

I. Мотиви діяльності:

1. Мотиви, пов'язані зі смыслом діяльності: прагнення пізнати нові факти, оволодіти знаннями, способами дій, проникнути в суть явищ та ін.
2. Мотиви, пов'язані із самим процесом діяльності: прагнення проявити інтелектуальну активність, міркувати, долати перешкоди в процесі розв'язування задач, тобто особистість захоплює сам процес вирішення, а не тільки його результати.

II. Мотиви, що знаходяться поза межами навчальної діяльності:

- I. Соціальні мотиви: а) мотиви обов'язку і відповідальності перед собою, учнями, учителями, батьками, суспільством; б) мотиви самовдосконалення (усвідомлення значення професійних знань, розвитку активності).
2. Вузькоособистісні мотиви: а) прагнення одержати схвалення, моральну чи матеріальну винагороду; б) бажання бути «першим», мати високий рейтинг.
3. Негативні мотиви: прагнення уникнути неприємностей від керівництва школи, оточення, інших учнів, батьків.

Крім цієї класифікації, існують і інші: зовнішні і внутрішні, усвідомлені і неусвідомлені, реальні й уявні.

У практичній педагогіці мотиви навчання об'єднуються в групи (за спрямованістю та змістом): соціальні, пізнавальні, професійно-ціннісні, естетичні, комунікативні, статусно-позиційні, традиційно-історичні, утилітарно-практичні (меркантильні).

Діяльність учня спонукається, як правило, одночасно декількома мотивами, один з яких є основним, інші - другорядними. Особливість провідних мотивів полягає в тому, що, крім функцій спонукання діяльності, вони надають їй той чи інший суб'єктивний особистісний смисл.

2. Інтереси як компонент мотивації.

Важливим компонентом мотивації є *інтереси*. Розрізняють безпосередній інтерес, в основі якого лежить привабливість об'єкта як засобу досягнення цілей діяльності. Інтерес тісно пов'язаний із власним рівнем опанування дійсністю у формі знань. Про стійкість інтересу свідчить подолання труднощів у здійсненні діяльності, яка сама собою зацікавленість не викликає, але виконання якої є умовою її здійснення.

Інтерес у процесі свого розвитку може перерости в стійку особистісну потребу в активному, діяльному ставленні до свого предмета. Для вчителя важливим є з'ясування основних причин інтересу. Американський психолог К. Ізард перелічив причини і наслідки інтересів особистості. Серед основних *причин* він назвав:

Почуття: 1) особистої участі, відповідальності; 2) пізнання, одержання нового знання; 3) допитливості; 4) активності, енергійності; 5) почуття, що ти потрібний комусь; 6) насолоди чим-небудь; 7) інші.

Душки: 1) що захоплюють своєю логічністю, ясністю, ефективністю; 2) зв'язані з бажанням оволодіти новими знаннями; 3) про певну людину; 4) про

форму діяльності; 5) про життя і майбутнє; 6) про особисті здобутки; 7) про приємних людей; 8) про те, що ти потрібний; 9) про навчальний предмет і зв'язані з ним питання; 10) інші.

Дії і відношення: 1) що реалізуються разом з іншою людиною; 2) приємна дія; 3) успішна дія; 4) нова, творча дія, відкриття чого-небудь; 5) цікаві речі; 6) те, що являє собою складне завдання; 7) праця з ентузіазмом; 8) інші.

Наслідки інтересу:

Почуття: 1) бажання вивчити, оволодіти знаннями; 2) особиста участь, відповідальність; 3) інтерес-збудження; 4) напруженість, активність; 5) впевненість у собі, задоволення собою; 6) задумливість, натхнення; 7) інші.

Думки: 1) швидке, ясне, логічне мислення; 2) про нові предмети; 3) про бажання вивчити, здобути знання; 4) про можливі здобутки; 5) про привабливі і приємні речі; 6) інші.

Дії: 1) вивчення, оволодіння знаннями, участь в чому-небудь і досягнення чого-небудь; 2) вдале виконання дії; 3) задоволення собою; 4) яка-небудь важлива дія; 5) інші дії.

3. Формування мотиваційної сфери молодших школярів.

Знаючи мотиви та інтереси учня, вчитель завжди знайде причини і шляхи подолання труднощів. Формування мотиваційної сфери необхідно здійснювати у двох напрямках: 1) розвивати мотиви обов'язку, суспільної значущості учіння; 2) вчити розуміти суб'єктивну значущість учіння, забезпечувати розвиток здібностей, нахилів, професійної орієнтації. Важливе значення для процесу засвоєння знань має емоційно-почуттєва сфера. Емоційні хвилювання (радість, здивування, сум, страх, співчуття) викликаються в першу чергу активною позицією вчителя, змістом навчального матеріалу.

Для розвитку почуттів важливо проявити відвертість, створити атмосферу емоційного комфорту. Ефективним тут є індивідуальний підхід до учня. Основними прийомами стимулювання учнів у навчально-виховному процесі є: опора на бажання, використання ідентифікації, урахування інтересів і нахилів, заохочення бажання домогтися успіху, демонстрування наслідків навчальних дій, визнання успіхів, використання виховних ситуацій та інші.

Алгоритм вивчення і формування мотивів учіння:

1. Визначення та уточнення цілей навчання.
2. Виявлення вікових можливостей мотивації.
3. Вивчення вихідного рівня мотивації.
4. Вивчення домінантних мотивів.
5. Вивчення індивідуальних особливостей мотивації.
6. Аналіз причин змін (пониження, стабільності, підвищення) мотивації.
7. Формування необхідних мотивів.
8. Оцінка досягнень і планування подальших дій.

Прийнято вирізняти рівні пізнавального інтересу і відповідно до них визначати шляхи і створювати умови його формування (Г.І.Щукіна). Нижчий, елементарний рівень пізнавального інтересу обумовлюється увагою до конкретних фактів, знань, описів, дій за зразком. Другому рівневі властивий інтерес до залежностей, причинно-наслідкових зв'язків, до їх самостійного встановлення. Третій, вищий рівень виявляється в інтересі до глибоких теоретичних проблем у творчій діяльності з метою засвоєння знань. Сформованість вищого рівня пізнавального інтересу свідчить про наявність пізнавальної потреби.

Первинне уявлення про перевагу тих чи інших мотивів учіння у певній їх ієрархії можна отримати шляхом спостереження за ставленням учня до учіння. Це ставлення учителі - практики зазвичай називають *активністю*. Активність визначає ступінь входження учня в предмет його діяльності: готовність виконувати навчальні завдання, намагання виконувати діяльність

самостійно, свідоме виконання завдань, систематичність учіння, намагання підвищити свій освітній рівень тощо.

Пізнавальна активність тісно пов'язана із *самостійністю* - визначенням об'єкта, засобів діяльності, здійснення діяльності учнем без допомоги дорослих і учителів. Активніші учні, як правило, є більш самостійними. Недостатня власна активність школяра ставить його в залежність від інших, позбавляючи при цьому самостійності.

Управління активністю учнів традиційно називають *активізацією*. Головна мета активізації — формування активної самостійної пізнавальної діяльності учнів у засвоєння ними змісту освіти.

Як же формується в учнів потреба в учінні й інтерес до оволодіння знаннями? На формування потреби в оволодінні знаннями суттєво впливає ситуація, в якій учень переживає *задоволення від своїх успіхів у навчанні*. Цей фактор ефективний в усіх випадках. Передусім він важливий для відстаючих учнів, особливо тоді, коли труднощі вучінні не тільки долаються, а й зростають, коли учень втрачає віру в свій успіх, перестає навчатися, проявляє негативне ставлення до учіння. Своєчасно створена для таких школярів ситуація успіху стимулює задоволення, почуття радості, вселяє віру в свої сили. Учень починає розуміти, що становище не безнадійне, що його зусилля, спрямовані на оволодіння знаннями, дали і можуть давати позитивні результати. Для здібних дітей, коли навчання дається легко, ситуація інтелектуального задоволення виникає тоді, коли долається вищий рівень труднощів. Тому досвідчені вчителі пропонують класу завдання тривірневої складності: творчі, конструктивні, репродуктивні.

Для розвитку потреби в знаннях та інтересу до оволодіння ними педагогами використовуються різноманітні *шляхи і засоби*. Серед них: викладання, що захоплює, новизна навчального матеріалу, використання яскравих прикладів і фактів в процесі викладу нового матеріалу, історизм, зв'язок знань із долею людей, які їх відкрили, показ практичного застосування знань у зв'язку з життєвими планами і орієнтаціями

учнів; використання нових і нетрадиційних форм навчання, проблемне навчання, евристичне навчання, навчання з комп'ютерною підтримкою, застосування мультимедіа-систем, використання інтерактивних комп'ютерних засобів; взаємонавчання, рецензування відповідей товаришів, оцінка усних відповідей і письмових робіт однокласників, допомога слабшим учням;

участь у дискусіях і обговореннях, відстоювання власної думки, постановка запитань до своїх товаришів і учителів, створення ситуацій самоперевірки, аналізу особистих пізнавальних і практичних дій тощо.

Дієвим фактором у цьому відношенні є й особистість педагога, його ерудиція, майстерність викладання. Учитель, що досконало і глибоко володіє наукою, процес навчання будує логічно, чітко, доступно; оперує цікавими деталями, фактами; вражає учнів великим кругозором, захоплює своєю освіченістю. У цьому випадку спрацьовує психологічний механізм наслідування. Учні переживають внутрішні протиріччя між наявним і необхідним рівнем своїх знань, що і стимулює їх до більш активного учіння.

У класичній педагогіці, яка намагалась вирішити проблему заохочення учнів до учіння позитивно, ми знаходимо багато цікавих ідей і спроб його практичного здійснення: «риторична школа» М.Ф. Квінтіліана (I — II ст.), школа В. де-Фельтре (XIV — XV ст.) під назвою «Дім радощів», школа «Чеських братів», яку очолював Я.А. Коменський (XVI — XVII ст.), школи Й.Г. Песталоцці (XVIII—XIXст.), учительська діяльність А.Ф. Дістервега (XIX ст.), «Новий інститут для утворення характеру» та школи в Нью-Ленарке і «Нової Гармонії», організовані Р. Оуеном (XIX ст.), школи «батьорого життя», організовані СТ. Шацьким, дитячі колонії, керовані А.С. Макаренком, Павлиська середня школа, яку очолював видатний український педагог В.О. Сухомлинський. Це той безперервний потік педагогічних пошуків, спрямований на захоплення учнями процесом пізнання, на організацію навчання і виховання, що ґрунтуються на взаємному довір'ї, любові й повазі учителів і учнів.

Зовнішні фактори (новизна навчального матеріалу, нетрадиційна форма навчання, навчання з комп'ютерною підтримкою і под.) - це об'єктивні джерела стимулів активної навчально-пізнавальної діяльності учнів, або *стимулятори*. Стимул навчально-пізнавальної діяльності учня виникає тоді, коли потреба (вона виражає лише загальну спрямованість поведінки особистості) зустрічається із ситуацією свого задоволення. Тому *стимул* - це внутрішня активна спрямованість особистості, яка виявляється й активізується зовнішніми обставинами (стимуляторами). *Стимулювати* навчально-пізнавальну діяльність учнів у сучасному розумінні означає спонукати їх до активної навчально-пізнавальної діяльності, підштовхувати до неї, заохочувати. Оскільки зовнішні фактори виступають реальною спонукальною причиною діяльності лише за умови зустрічі потреби із ситуацією свого задоволення, то стимулювання передбачає спеціальні зусилля педагога, спрямовані на сприймання, осмислення учнем об'єктивного значення зовнішніх факторів, набуття ним особистісних смислів.

Лекція 5. Закономірності, принципи і правила навчання.

План.

1. Закономірності навчання.
2. Принципи навчання.
3. Правила навчання.

Література

1. Бондар В. И. Дидактика: Підручник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. – К.: Либідь, 2005. – 262 с.
2. Гончаренко СУ. Український педагогічний словник. - К.: Либідь, 1997.- 376 с.
3. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования. - М, 1986.
4. Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. - К., 1987.
5. Занков Л. В. Обучение и развитие / Экспериментально-педагогические исследования): Избранные педагогические труды. - М., 1990.
6. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навч. посібник. 3-є видання, доповнене. -К.,
7. Педагогіка / Под ред. П. И. Пидкасистого. - М., 1998. - 640 с.
8. Педагогический поиск / Сост. И. Н. Баженова. - М., 1987.
9. Сериков В. В. Личностно-ориентированное образование: К разработке дидактической концепции // Педагогіка. - 1994. - № 5.
10. Ушинський К. Д. Твори: В 6 т. Т. 4. - К: Рад. школа, 1952. -518 с.
11. Чайка В. Основи дидактики: Тексти лекцій і завдання для самоконтролю. – Тернопіль: Астон, 2002. – 244 с.

Опорні поняття:

Закон, закономірність, принцип, правило, принципи навчання, закономірності процесу навчання, правила навчання..

1. Закономірності навчання.

Однією з важливих функцій дидактики є пізнання процесу навчання. Результатом цього пізнання є встановлення законів і закономірностей навчально-виховного процесу. Знання цих законів і закономірностей дає вчителю можливість зробити процес навчання більш свідомим, ефективним, керованим.

Закони навчально-виховного процесу показують стійкі внутрішні зв'язки, що відображають функціонування й розвиток процесів навчання й виховання. У педагогічній літературі виділяють:

- закон обумовленості мети, змісту й методів навчання;
- закон виховуючого й розвивального навчання;
- закон обумовленості навчання й виховання характером діяльності учнів;
- закон єдності та взаємозв'язку теорії й практики навчання.

Закономірності і принципи - це системотвірні дидактичні категорії, які відображають цілісність педагогічного процесу. Вони тісно пов'язані з основними компонентами навчального процесу: цілями і завданнями навчання, змістом і формами його реалізації, методами і засобами, стимулюванням і результативністю навчання. Якщо педагог усвідомлює, яким чином пов'язані між собою дидактичні поняття, компоненти, яким законам підкоряються, то це дає можливість ефективно керувати цим процесом.

Закономірності навчання - це об'єктивні, істотні, стійкі зв'язки між складовими компонентами процесу навчання. Закономірності навчання відображають залежність між діями вчителя, учнів і змістом освіти. Виділяють такі закономірності навчання:

1. *Процес навчання зумовлений потребами суспільства.* Навчання здійснюється у тісному зв'язку з усіма соціальними процесами. Воно безпосередньо і постійно залежить від рівня розвитку суспільства, матеріально-технічних, та економічних можливостей, умов протікання

процесу (морально-психологічних, санітарно-гігієнічних, естетичних та ін.).

Звідси друга закономірність:

2. Процес навчання залежить від умов, у яких він проходить.

3. Єдність викладання і учіння. Вони утворюють основне дидактичне відношення, «клітину» навчального процесу. Викладання спрямоване на «перетворення» змісту навчання у зміст свідомості, у властивості особистості. Формування особистості здійснюється в основному через учіння (діяльність учня). Позиція учня в процесі навчання характеризується одночасно позиціями суб'єкта і об'єкта.

4. Процес навчання має виховуючий і розвивальний характер. Навчання і виховання відіграють вирішальну роль у розвитку особистості; навчання і виховання передують розвитку, вони визначають його. Навчання повинно створювати зону найближчого розвитку дитини. Без навчання практично неможливо здійснювати виховання: знання певних норм моралі, поведінки допомагає результативно навчатися.

5. Процес навчання залежить від реальних навчальних можливостей учнів. Кожний вік має свої специфічні характерні риси, знаючи їх, учитель відбирає засоби, форми і методи навчання, щоб вони були відповідні віковим особливостям учнів.

Наприклад, для дітей молодшого шкільного віку характерним є: нестійка увага, імпульсивність, швидке втомлювання; безпосередній прояв емоцій, відкритість, довіра до вчителя, наслідування.

Це потребує застосування в навчальному процесі пізнавальних ігор, урізноманітнення методів і форм організації пізнавальної діяльності.

6. Взаємозалежність завдань, змісту, методів і форм навчання. Навчальний процес починається з проектування його цілей і завдань. Цілі і завдання визначають такі компоненти процесу: засоби навчання, форми і методи. Зміст навчального матеріалу повинен забезпечувати повноту вирішення завдань. Зміст навчального матеріалу впливає на вибір методів, форм і технічних засобів навчання.

2. Принципи і правила навчання

*Принцип (від лат. *princĭpium* - основа, першооснова) - керівна ідея, основне правило, основна вимога до діяльності, яка витікає із встановлених наукою закономірностей.*

Принципи навчання - система вихідних, основних вимог до навчання, виконання яких забезпечує ефективне вирішення завдань учіння і розвитку особистості.

Принципи навчання впливають із закономірностей. Загальна кількість принципів в дидактичній теорії чітко не визначена. Розвиток науки пов'язаний з постійним проникненням у більш складні зв'язки і відношення між активними компонентами процесу навчання, тому є різні підходи до класифікації і послідовності принципів навчання.

Усі принципи навчання тісно взаємопов'язані, взаємопроникають і взаємоконтролюють один одного, і чим більше їх реалізовано під час уроку, тим вища його результативність та ефективність. Як зазначає професор В. Бондар, одні принципи чітко проявляють свою дію, інші - є загальним дидактичним фоном, а деякі неможливо реалізувати в конкретній навчальній ситуації.

До загальноновизнаних принципів навчання відносять:

Принцип науковості — зміст освіти ознайомлює учнів з об'єктивними науковими фактами, теоріями, законами й відображає сучасний стан науки. Передбачає розкриття причинно-наслідкових зв'язків явищ, процесів, подій. Вимагає включення в засоби навчання науково перевірених знань, які відповідають сучасному рівню розвитку науки. Принцип науковості реалізується в змісті навчального матеріалу, зафіксованому в навчальних програмах і підручниках.

Принцип свідомості й активності вбачає активну роль особистості школяра в навчанні. Активізації пізнавальної діяльності учнів сприяє

позитивне ставлення до навчання, інтерес до навчального матеріалу. Учні усвідомлюють мету навчання, важливість і необхідність одержання знань.

Принцип наочності — ефективність навчання залежить від доцільного залучення органів відчуттів до сприйняття й перероблення навчального матеріалу. Принцип, суть якого полягає в необхідності залучити різні органи відчуття до процесу сприймання і аналізу навчальної інформації.

Протягом онтогенезу (індивідуального розвитку) послідовно розвиваються три види мислення: наочно-дійове, наочно-образне і абстрактно-теоретичне (понятійне). У процесі навчання всі види мислення розвиваються у тісній взаємодії. Поняттєве мислення неможливе без наочного.

Принцип доступності— врахування особливостей розвитку учнів, способу передачі матеріалу (від простого — до складного), навчання на оптимальному рівні складності, використання оптимальних методів і засобів навчання. Передбачає підбір методів і засобів навчання, відповідно до рівня розумового, морального і фізичного розвитку учнів без інтелектуальних та фізичних перевантажень учнів. Але цей принцип не означає, що зміст навчального матеріалу повинен бути спрощеним, елементарним. Навчальні завдання повинні перевищувати рівень пізнавальних можливостей учнів, спонукати їх до напруження пізнавальних сил, подолання посильних труднощів. За цієї умови навчання буде «вести за собою розвиток».

Принцип систематичності й послідовності — логічна побудова процесу навчання приводить до викладання й засвоєння учнями знань у певному порядку, системі. Послідовний виклад матеріалу, виділення в ньому головного, логічний перехід від вивченого до нового матеріалу допомагає учням усвідомити структуру знань, зрозуміти логіку й зв'язок між окремими частинами матеріалу вивчення.

Принцип міцності — знання, які отримують школярі в процесі навчання, повинні міцно закріпитися в їхній пам'яті, стати частиною їх свідомості,

підґрунтям звичок і поведінки. Вимагає запам'ятовувати навчальний матеріал у поєднанні з вивченням раніше.

Принцип зв'язку теорії із практикою — знання, отримані школярами в процесі навчання, усвідомлюються як важливі й потрібні лише тоді, коли знаходять практичне втілення в житті. Передбачає:

- показувати зв'язок розвитку науки і практичних потреб особистості;
- використовувати навколишню дійсність як джерело знань і як сферу застосування теорії;
- використовувати зв'язок школи і виробництва;
- доцільно використовувати проблемно-пошукові і дослідницькі завдання;
- поєднувати розумову діяльність з практичною.

Принцип емоційності Передбачає формувати в учнів інтерес до знань. Вимоги, які висуває до процесу навчання принцип емоційності:

- виховувати в учнів почуття радості від успіху в навчанні;
- формувати в учнів почуття подиву засобами навчання;
- розвивати емоційне (зацікавлене) ставлення учнів до процесу і способів здобуття знань;
- формувати в кожного учня вміння володіти своїми настроями, контролювати свої емоції.

3. Правила навчання.

Правило — поняття, що розкриває і конкретизує різні сторони принципу навчання. *Правила навчання* - це окремі вимоги до викладання. Якщо принцип має характер загальної закономірності, то правила відображають дії, які мають місце в конкретній педагогічній ситуації. Дидактичні правила формуються здебільшого в категоричній формі, бо вони вимагають від учителя безпосередньої дії (Навчай активно!). Дидактичних правил дуже багато, і тому К. Ушинський застерігав: «Виучування педагогічних правил не

дає нікому ніякої користі... Всі їх можна вмістити на одному друкованому аркуші, і з них можна скласти кілька томів. Це одне вже свідчить, що головне зовсім не у вивченні правил, а у вивченні тих наукових основ, з яких ці правила випливають» .

Ось окремі приклади дидактичних правил, що випливають з окремих принципів навчання.

Принципу науковості відповідають правила: *у методах викладання відображайте методи наукового пізнання, розвивайте мислення учнів.*

Принципу доступності відповідають правила: *від легкого до важкого; від загального до конкретного; від відомого до невідомого; від простого до складного; від близького до далекого.*

Принципу свідомості і активності відповідає правило: *часто використовуйте запитання «чому?», щоб навчити учнів розуміти причиново-наслідкові зв'язки.*

Принципу міцності відповідає правило: *повторення та закріплення вивченого здійснюйте так, щоб активізувати не тільки пам'ять, але й мислення та почуття учнів.*

Принципу наочності відповідає правило: *слідкуйте за тим, щоб спостереження учнів були систематизовані та відповідні причині та наслідку незалежно від порядку, в якому вони здійснювалися.*

Лекція 6-7. Зміст освіти в національній школі.

План.

1. Зміст шкільної освіти та сучасні вимоги до нього.
2. Теорії формування змісту освіти.
3. Стандарти освіти в школі.
4. Документи, що регламентують зміст освіти.
5. Види освіти.

Література

1. Гуманізація процесу навчання в школі: Навч. посібник / За ред. С. П. Бондар. - 2-ге вид., доповн. - К.: Стилос, 2001. - 256 с.
2. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). - К., 1994.
3. Державні стандарти загальної середньої освіти в Україні. - К, 1997.
4. Закон України «Про освіту» // Голос України. - 1996. - №77.
5. Закон України «Про загальну середню освіту» // Інформаційний збірник МО України. - 1999 -№ 15.
6. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навч. посібник. 3-є видання, доповнене. - К., 2001. - 608с.
7. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа. – 2006. - № 1.
8. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту». - К., 1996.
9. Гончаренко СУ., Мальований Ю.І . Гуманітаризація загальної середньої освіти // Почат. шк. - 1995. - №4. — С. 9 - 14.
10. Зязюн І.А. Філософські проєкції освіти й освітніх технологій // Шлях освіти. - 1996. - №1. - С. 1 - 9.

11. Савченко О.Я. Альтернативні можливості початкової освіти // Почат. шк. - 1995. - №4. - С. 2 - 8.
12. Савченко О.Я. Реформування змісту початкової освіти // Почат. шк. - 1996. - № 1. - С. 2 - 7.
13. Цінності освіти і виховання. Наук.-методичний збірник. За ред. О. В. Сухомлинської. - К., 1997.
14. Шинкарук В.І. Культура й освіта: світоглядні аспекти // Шлях освіти - 1996. - №1. - С.9 - 15.

Опорні поняття теми:

Зміст освіти, теорії формування змісту освіти, компоненти змісту освіти, навчальний план, програма, державний і шкільний компоненти загальної середньої освіти, підручник, посібник, види освіти.

1. Зміст шкільної освіти та сучасні вимоги до нього.

Одним із завдань дидактики є вирішення питання *чого вчити* — тобто визначення змісту освіти. На кожному етапі розвитку суспільства зміст освіти різний. Він залежить від рівня розвитку економіки, науки, завдань суспільства в сфері політики й виховання, теоретичної й практичної значущості окремих галузей знань і багато чого іншого. У ході свого розвитку людство накопичило величезний обсяг знань, якими повинно оволодіти підростаюче покоління. Але цих знань так багато, що засвоїти їх повністю не реально. Тому перед дидактикою постає завдання — відібрати й передати тільки найважливіші, базові знання і вміння.

Зміст освіти в сучасній школі — це точно визначений певний обсяг систематизованих знань, умінь і навичок, що є основою всебічного розвитку учнів, формування в них наукового світогляду, стійких звичок поведінки, пізнавальних інтересів і підготовки до трудової діяльності.

На сучасному етапі основою для формування змісту освіти є програма «Освіта» (Україна XXI ст.). У ній сформульовано основні цілі, завдання і принципи розвитку змісту освіти.

Основні *цілі та завдання* програми «Освіта» (Україна XXI ст.):

- Відродження і розбудова національної системи освіти.
- Формування творчої особистості.
- Демоніполізація системи освіти.
- Лібералізація традиційних освітніх структур.
- Широке використання досягнень вітчизняної та світової педагогіки.
- Створення в суспільстві атмосфери сприяння розвитку освіти.
- Подолання національного нігілізму, заідеологізованості
- Підготовка нової генерації педагогічних кадрів.
- Формування нових економічних основ системи освіти.

Основні *принципи* програми «Освіта» (Україна XXI ст.):

- Пріоритетність освіти.
- Демократизація.
- Гуманізація.
- Гуманітаризація.
- Національна спрямованість.
- Відкритість системи освіти.
- Неперервність.
- Єдність навчання і виховання.
- Багатоукладність і варіативність освіти.

До *основних компонентів змісту* освіти належать (за І. Лернером):

- 1) досвід пізнавальної діяльності, що відображений у знаннях про природу, суспільство, техніку, мислення і способи діяльності;
- 2) досвід здійснення відомих способів діяльності, які втілюються разом із знаннями в уміння і навички;

- 3) досвід творчої, пошукової діяльності у вирішенні нових проблем (втілення раніше засвоєних знань у практику);
- 4) досвід ціннісного ставлення до об'єктів і засобів діяльності людини, її прояву стосовно навколишнього світу, до інших людей.

2. Теорії формування змісту освіти

У педагогіці відомі різні підходи до формування змісту освіти.

Теорія формальної освіти (Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Й. Герbart). Її прихильники стверджують, що головне завдання освіти полягає не в оволодінні конкретними знаннями, а в розвитку розумових здібностей учнів, їх інтелекту, логічного мислення, уяви, пам'яті. Зміст освіти повинен базуватися на таких предметах: давні мови, математика, логіка. Цю теорію інакше називають теорією *гімнастики розуму*.

Теорія матеріальної освіти (основоположник Г. Спенсер). Розвиток виробництва, промисловості, транспорту спричинив потребу в людях, які мають знання і вміння з окремих галузей науки. Прихильники цієї теорії вбачали в освіті тільки прикладну, практичну цінність і придатність до життя. Головна увага приділялася вивченню предметів природно-математичного циклу. Вважалося, що розвиток розумових здібностей, мислення відбувається сам по собі, в процесі вивчення зазначених дисциплін.

Педагогічно-центрична теорія (дидактичного прагматизму) (Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнер). Представники цієї теорії вважають, що зміст освіти повинен визначатися не потребами й соціально-економічними умовами суспільства, а інтересами й потребами дітей. Тому замість вивчення предметів різного циклу (мови, фізики та ін.) у школі варто проводити лише бесіди, ігри, заняття за інтересами, а одержання знань відбувається внаслідок спонтанної діяльності дітей, тобто навчання йде через "виконання".

Теорія структуралізму (К. Сосницький). На думку її представників, зміст освіти повинен бути організований у вигляді вивчення укрупнених, основних структур кожного навчального предмета, що мають сталу наукову й освітню значимість. Другорядні, малозначні елементи знань у навчанні не обов'язкові.

Проблемно-комплексна теорія (Б. Суходольський) допускає вивчення окремих шкільних предметів не розрізнено, а в комплексі.

Теорія поетапного формування розумових дій (П. Гальперін, Н. Талізін). Її автори доводять, що можливість керування процесом навчання і успішність навчання значно підвищуються, якщо учні проходять ряд певних взаємозалежних етапів розумових дій.

Крім перерахованих, існують і інші теорії, які так чи інакше впливають на побудову сучасного змісту освіти в школі.

3. Стандарти освіти в школі.

Система освіти в Україні традиційно була централізованою. Реформа освіти, що відбувається в наш час, потребує перегляду підходів до визначення освітніх стандартів. Із цією метою в 1996 р. було прийнято "Концепцію державного стандарту загальної середньої освіти в Україні», а в 2004 р. "Державний стандарт базової і повної середньої освіти" — нормовану систему показників освіченості особистості. Ця система реалізується в нормативних документах, що відображають вимоги суспільства до змісту освіти, а також вимоги й гарантії держави з одержання її громадянами. Відповідно до Закону "Про загальну середню освіту", Державний стандарт базової і повної середньої освіти містить у собі:

1. Базовий навчальний план середньої школи.
2. Освітні стандарти галузей знань (навчальних предметів): що надається учневі й що він повинен знати.

3. Державні вимоги до рівня засвоєння змісту освіти за ступенями навчання (початкова, основна й старша школа) — містять критерії засвоєння знань і вмінь учнями.

Державний стандарт розробляє Міністерство освіти і науки України разом з Національною академією наук України й АПН України. Переглядають його не менше одного разу на 10 років, Дотримання Державного стандарту обов'язкове для всіх навчальних закладів країни.

ДЕРЖАВНИЙ СТАНДАРТ ПОЧАТКОВОЇ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Згідно із Законом України «Про загальну середню освіту» Державний стандарт загальної середньої освіти складається з державних стандартів початкової, базової і повної середньої освіти.

Державний стандарт початкової загальної освіти розроблений відповідно до можливостей дітей молодшого шкільного віку початкової школи і передбачає всебічний розвиток та виховання особистості через формування в учнів повноцінних мовленнєвих, читацьких, обчислювальних умінь і навичок, бажання і вміння вчитися. Поряд з функціональною підготовкою за роки початкової освіти діти мають набути достатній особистий досвід культури спілкування і співпраці у різних видах діяльності, самовираження у творчих видах завдань.

4. Документи, що регламентують зміст освіти

Зміст освіти розкривається в трьох основних документах: навчальному плані, навчальних програмах і підручниках.

Документом, що визначає структуру й зміст загальної середньої освіти, є Базовий план. На його основі Міністерство освіти і науки України розробляє й затверджує типові навчальні плани для різних типів загальноосвітніх навчальних закладів і навчальні плани загальноосвітньої школи.

Навчальний план — документ, затверджений Міністерством освіти і науки України, що встановлює перелік навчальних предметів, які підлягають

вивченню в різних типах шкіл, їхній розподіл за роками навчання (класами), тижневу й річну кількість годин, що відводяться на вивчення певного предмета.

Базовий навчальний план являє собою таблицю, де з лівого боку зазначені назви предметів, що підлягають вивченню, а з правого - кількість годин за класами на тиждень. Структура й зміст навчального плану визначаються двома складовими: інваріантною й варіативною. Інваріантна частина формується на державному рівні (компоненти), вона обов'язкова для всіх типів шкіл і забезпечує необхідний для всіх учнів обсяг і рівень знань, умінь та навичок. Варіативна частина формується на шкільному компоненті (її формує навчальний заклад) з урахуванням можливостей школи, інтересів і побажань учнів, їхніх батьків. Базовий навчальний план є основою для розробки Міністерством освіти і науки України *типових* і *навчальних* планів для різних типів загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі для загальноосвітньої середньої школи.

Базовий навчальний план початкової школи

Базовий навчальний план початкової школи є складовою частиною Державного стандарту загальної середньої освіти. Він дає цілісне уявлення про зміст і структуру цього рівня освіти, встановлює погодинне співвідношення між освітніми галузями, визначає гранично допустиме навантаження учнів та загальнорічну кількість годин.

Базовий навчальний план складається з таких освітніх галузей: мови і література, математика, здоров'я і фізична культура, технології, мистецтво, людина і світ.

Кожна галузь побудована за змістовими лініями, які є наскрізними для всіх рівнів загальної середньої освіти.

Зміст освітніх галузей може бути реалізований через окремі навчальні предмети та інтегровані курси.

Відповідно до мети і завдань середньої освіти її зміст ґрунтується на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності,

світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави.

Початкова освіта як складова частина загальної середньої освіти спрямована на всебічний розвиток молодших учнів та повноцінне оволодіння ними всіма компонентами навчальної діяльності. Тому в доборі змісту враховується його наступність і неперервність, доступність і науковість, потенційні можливості для взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку, реалізації принципів індивідуалізації, гуманізації навчально-виховного процесу.

До Базового навчального плану входять інваріантна і варіативна складові частини змісту початкової освіти.

Інваріантна складова частіша змісту формується на державному рівні і є обов'язковою для всіх загальноосвітніх навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Зміст інваріантної складової частини подано через освітні галузі, сукупність яких необхідна і достатня для загальноосвітньої підготовки учнів молодшого шкільного віку. Вилучення з інваріантної складової частини будь-якої з освітніх галузей порушує цілісність загальноосвітньої підготовки на рівні початкової освіти і наступність основної школи.

В інваріантній складовій частині Базового навчального плану визначено мінімально необхідну кількість навчальних годин на вивчення кожної освітньої галузі.

Варіативна складова частина Базового навчального плану формується навчальним закладом *самостійно* з урахуванням особливостей навчального закладу та індивідуальних освітніх потреб учня. У початкових класах варіативна складова частина включає години, які можна використати додатково на вивчення освітніх галузей, індивідуальні консультації та групові заняття з учнями.

Навчальне навантаження учнів складається з годин інваріантної і варіативної складових частин і не може перевищувати гранично допустимого тижневого навантаження учнів, встановленого Базовим навчальним планом на підставі санітарно-гігієнічних норм організації навчально-виховного процесу.

Згідно із Законом України «Про загальну середню освіту» тривалість навчального року в початковій школі не може бути меншою, ніж 175 робочих днів, а тривалість уроків становить: у перших класах — 35 хвилин, у других-четвертих - 40 хвилин.

Режим роботи загальноосвітнього навчального закладу визначається відповідно до нормативно-правових актів.

На основі Базового навчального плану, який визначає загальні засади побудови початкової освіти, МОН розробляє типові навчальні плани для загальноосвітніх навчальних закладів. У типових навчальних планах зміст освітніх галузей реалізується через навчальні предмети і курси інваріантної складової частини. На основі типових навчальних планів навчальні заклади щороку складають робочі навчальні плани, в яких конкретизується варіативна складова частина початкової освіти з урахуванням особливостей організації навчального процесу в навчальному закладі.

Навчальна програма — документ, що визначає обов'язковий обсяг і зміст знань, умінь і навичок з кожного предмета, показує зміст окремих розділів і тем з розподілом за роками навчання. Затверджується Міністерством освіти і науки України.

Кожна навчальна програма складається з таких розділів: пояснювальної записки; характеристики структури програми; особливостей методів і організаційних форм навчання; обсягу знань і вмінь, які мають одержати учні; методичних рекомендацій з організації й проведення занять; переліку літератури й дидактичних матеріалів; рекомендацій з перевірки й оцінювання знань, умінь і навичок учнів.

Навчальні програми побудовані за декількома принципами: лінійним, концентричним і спіральним.

Лінійний принцип — матеріал, що підлягає вивченню, розміщується систематично й послідовно, з поступовим ускладненням, при цьому нове викладається на основі вже вивченого і в тісному зв'язку з ним.

Концентричний принцип — повторне вивчення окремих розділів програми на різних щаблях навчання. Це нагадує розміщення матеріалу за концентричними колами із радіусом, що збільшується. Але таке розміщення матеріалу передбачає не просто повторення, а подальше його вивчення на розширеній основі і з глибшим проникненням у сутність досліджуваних процесів і явищ.

Спіральний принцип — це поєднання лінійного й концентричного. Особливість цього принципу полягає в тому, що розгляд вивченої теми або проблеми проходить після вивчення декількох тем, а не через рік або більше.

Підручники. Подальша конкретизація змісту освіти розкривається в підручниках. Підручник — книга, що містить основи наукових знань з певної навчальної дисципліни відповідно до цілей навчання, встановлених програмою і вимогами дидактики. Добре, методично грамотно складений підручник сприяє підвищенню якості навчання.

Вимоги до підручників: висока науковість, доступність, точність, ясність і яскравість викладення змісту, його практична спрямованість, міжпредметні зв'язки. Підручник повинен бути одночасно стабільним і мобільним (введення нових елементів знань без порушення основи).

Сучасний підручник виконує такі основні функції:

1. *Освітню* - функція підручника, що полягає в забезпеченні процесу засвоєння учнями певного обсягу систематизованих знань стосовно до сучасного рівня розвитку конкретної науки, у формуванні в учнів пізнавальних умінь і навичок.
2. *Розвивальну* - функція підручника, яка сприяє розвиткові учня, його перцептивні, мнемонічні, розумові, мовні та інші здібності.

3. *Виховну* - функція підручника, яка полягає в його здатності впливати на світогляд учня, його моральні, естетичні почуття, ставлення до праці, навчання, формувати й удосконалювати певні риси особистості ілюстра.

4. *Управлінську* - функція підручника, яка полягає в програмуванні певного типу навчання, його методів, форм і засобів, способів застосування знань у різних ситуаціях.

5. *Дослідницьку* - функція підручника, яка полягає в спонуканні учня до самостійного розв'язування проблеми.

Основні функції підручника пов'язані із системою дидактичних принципів науковості, доступності, цілеспрямованості, систематичності і послідовності, всебічності, зв'язку з життям та ін.

Принципи формування змісту навчального матеріалу підручника:

1. *Логічний* - принцип формування змісту навчального матеріалу підручника, який передбачає його розміщення відповідно до сучасної логічної структури певної науки.

2. *Психологічний* - принцип формування змісту навчального матеріалу підручника, який передбачає виклад матеріалу з урахуванням пізнавальних можливостей учнів.

3. *Генетичний* - принцип формування змісту навчального матеріалу підручника, що передбачає його розміщення у такій послідовності, в якій він формувався історично.

Структура підручника містить *тексти* та *позатекстові компоненти*.

Тексти підручника поділяють на *основний, додатковий і пояснювальний*. Крім цього, за характером відображення дійсності і дидактичною метою тексти в підручнику поділяють на *теоретичні й емпіричні*.

Тексти *теоретичного* характеру містять: теорії, закономірності, методологічні знання. У текстах *емпіричного* характеру йдеться про факти, явища, події, вправи, правила.

За провідним методом викладу матеріалу тексти підручника поділяють:

Репродуктивні - високоінформативні, структуровані, зрозумілі учням тексти підручника, які відповідні завданням пояснювально-ілюстративного навчання.

Проблемні - тексти підручника (форма монологу), в яких визначено суперечності, розв'язується проблема, аргументується логіка руху думки.

Програмовані - зміст подається частинами, а засвоєння кожної частини інформації перевіряється контрольними запитаннями.

Комплексні - тексти підручника, які містять певні дози інформації, необхідної учням для розуміння проблеми, а сама проблема визначається логікою проблемного навчання.

Додаткові - тексти підручника, мета яких розширювати, збагачувати знання учнів з важливих компонентів змісту навчального матеріалу.

Позатекстові компоненти підручника:

- Апарат організації засвоєння - запитання і завдання, інструктивні матеріали (пам'ятки, зразки розв'язків задач, прикладів), таблиці, надписи-пояснення до ілюстрованого матеріалу.
- Ілюстративний матеріал.
- Апарат орієнтування - вступ, зміст, бібліографія.

Всі запитання і завдання підручників за ступенем пізнавальної самостійності учнів можна поділити на репродуктивні і продуктивні.

Питання і завдання, які вимагають від учнів відтворення знань без істотних змін — *репродуктивні*.

Питання і завдання, які передбачають трансформацію знань, істотні зміни в структурі засвоєння знань або пошук нових знань - *продуктивні*.

Навчальні посібники розширюють межі підручника, містять додаткову, найновішу і довідкову інформацію. Це - збірники вправ і задач, хрестоматії, словники, довідники, історичні і географічні карти, книги для по-закласного читання, слайди кінофільми і магнітофонні записи.

У національній школі мають місце інтеграційні процеси, велика варіативність програм і підручників. Особлива увага приділяється комп'ютерній

грамотності, оволодінню учнями такими способами діяльності, як алгоритмізація, програмування і розв'язування завдань за допомогою ЕОМ. Важливим завданням у нових програмах є перерозподіл навчального матеріалу між класами у зв'язку з реформуванням середньої загальноосвітньої школи, її переходом до 12-річного циклу навчання. Водночас автори сучасних підручників і посібників не завжди враховують основні вимоги до організації засвоєння їх змісту, ігнорують положення теорії і методики навчання, висвітлюють в диспропорції теоретичні, емпіричні і практичні компоненти змісту, розкривають його в одній стандартній логіці. Такі підручники і посібники не допомагають, а заважають учителю використовувати розроблені дидактикою і методикою різні типи уроків, не забезпечують достатньою мірою розвитку таких психічних процесів, як усвідомлення матеріалу, осмислення зв'язків між його елементами, формування вмінь застосовувати знання в стандартних і змінених умовах. У зв'язку із відсутністю у підручниках і посібниках названих аспектів великий тягар лягає на розум і професійне обдарування вчителя: він має компенсувати всі вади підручника, який мав би допомагати йому без додаткових затрат часу і зусиль планувати й організовувати проведення уроку.

6. Види освіти.

Залежно від цілей, характеру підготовки учнів розрізняють загальну, політехнічну і професійну освіту.

Загальна освіта - процес і результат оволодіння основами наук, необхідних для формування світогляду, моральних якостей.

Основними шляхами одержання загальної освіти є: навчання в середній школі, СПТУ, середніх спеціальних навчальних закладах і самоосвіта. Розрізняють такі *рівні загальної освіти*: початкова, неповна середня (базова) і повна середня освіта.

Загальна освіта є основою політехнічної і професійної освіти і здійснюється у взаємозв'язку з ними.

Політехнічна освіта - освіта, зміст якої становлять знання про галузі і наукові принципи виробництва, передбачає знайомство учнів з науковими основами сучасного виробництва, формування в них трудових умінь і навичок творчого характеру. В сучасній школі політехнічну освіту реалізують у процесі вивчення основ наук, трудового навчання, проведення практичних і лабораторних занять.

Політехнічна освіта наближає навчання до життя, сприяє тісному зв'язку теорії з практикою.

Професійна освіта включає знання, практичні уміння і навички, необхідні для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності.

Школа повинна підготувати учнів до свідомого вибору професії. У СПТУ здійснюється підготовка робітників для народного господарства. Ці училища функціонують на базі виробничих об'єднань, підприємств, організацій. Випускники середньої школи навчаються 3 роки і завершують загальну середню освіту, водночас отримують професійну.

У навчальних планах СПТУ є 3 цикли навчальних дисциплін: 1) професійно-технічний, який містить спеціальну технологію і виробниче навчання і є провідним; 2) загальнотехнічний (загальна технологія, електротехніка з основами промислової електроніки, технічне креслення); 3) загальноосвітній (предмети старших класів середньої школи).

Лекція 8-9. Методи і засоби навчання.

План.

1. Поняття про метод і прийом навчання.
2. Класифікації методів навчання.
3. Характеристика основних методів навчання.
4. Вибір методів навчання.
5. Засоби навчання.

Література

1. Алексюк А. М. Методи навчання і методи учіння. - К.: Знання, 1980. -48 с.
2. Бабанский Ю. К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. - М.: Просвещение, 1985. - 208 с.
3. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. - М., 1981. -184 с.
4. Педагогіка: Навчальний посібник / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. - Вінниця: РВВ ВАТ «Віноблдрукарня», 2001. - 200 с.
5. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. - Кн. 1: Общие основы. Процессе обучения. - 576 с.
6. Щукина Г. И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. - М., 1979.
7. Ващенко Г. Загальні методи навчання. — К., 1997.
8. Лысенкова С.Н. Методы опережающего обучения. - М., 1989.
9. Онищук В.О. Функції і структура методів навчання. - К., 1977.
10. Савченко О.Я. Развитие познавательной самостоятельности младших школьников. - К., 1982. Розд. II - III.
- 11 Сухомлинський В.О. Сто порад учителям // Вибр- тв.: У 2 т. -К..1976.-Т. 2.

Опорні

поняття

теми:

Метод навчання, прийом навчання, класифікація методів, словесні, наочні,

практичні методи, індуктивні, дедуктивні, традиційні, пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково пошукові, дослідницькі методи, методи стимулювання і мотивації, контролю і самоконтролю, вибір методу, засіб навчання.

1. Поняття про метод і прийом навчання

Метод навчання - важлива ланка в дидактичній системі «мета - зміст - методи - форми - результат навчання».

Метод - (від грец. metodos - шлях до чого-небудь) означає спосіб діяльності, спрямованої на досягнення певної мети.

Метод навчання - спосіб упорядкованої взаємозв'язаної діяльності вчителя й учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання й розвитку в процесі навчання..

Метод навчання - досить складне, багатовимірне педагогічне явище, в якому знаходять відображення об'єктивні закономірності, принципи, цілі, зміст і форми навчання. Цей зв'язок з іншими дидактичними категоріями взаємозворотній: принципи, цілі, зміст і форми навчання визначають метод, але вони не можуть бути реалізовані без нього, без урахування можливостей їх практичної реалізації.

Кожний метод навчання вимагає активності не тільки вчителя, але й учнів. Один і той самий метод може застосовуватися для різних навчальних цілей. Наприклад, бесіда може бути застосована для засвоєння нових знань, і для повторення чи перевірки. Природно, що в різних випадках даний метод має свої особливості реалізації. Правильне застосування методів навчання унеможливорює механічне чи догматичне засвоєння учнями навчального матеріалу, забезпечує ефективність пізнавальної діяльності учнів, можливість застосовувати знання на практиці.

Кожний метод навчання повинен виконувати не тільки *освітню, розвивальну та виховну* функції, але й *стимулюючу і корекційну* (розвиток сприймання, мислення, уяви, пам'яті, емоційно-почуттєвої сфери).

Будь-який навчальний предмет, окрім загальних методів навчання, має свої методи, зумовлені специфікою його змісту. Так, наприклад, при викладанні української мови застосовуються спеціальні методи: читання і письмо, словникова робота, граматичний розбір та ін. У географії важливе місце належить роботі з картами, в природознавстві - спостереження, досліди та ін.

Дидактика вивчає методи, які мають найбільш загальне значення і які можуть бути застосовані при вивченні різних навчальних предметів.

У структурі методів виділяють прийоми, тому кожний метод можна представити як сукупність методичних прийомів. Отже, **прийом** - це елемент методу. Елементи методів не є сумою окремих частин цілого, а системою, що об'єднана логікою дидактичного завдання. Якщо метод є способом діяльності, що охоплює весь шлях її протікання, то прийом - це окремий крок, дія в реалізації методу. Системне поєднання прийомів утворює певний метод навчання, тому важливою є послідовність їх застосування. Одні і ті ж самі прийоми можуть входити в різні методи навчання, але в поєднанні з іншими прийомами вони утворюють зовсім інший метод навчання. Наприклад, прийом запам'ятовування має місце як у репродуктивних, так і в проблемно-пошукових методах навчання. Але якщо в першій групі методів він домінує, то в другій - є допоміжним, бо сприяє запам'ятовуванню основних результатів проблемних міркувань. Окрім цього, слід пам'ятати, що метод може стати прийомом, а прийом - методом. Коли прийом починає виконувати основне навчальне навантаження (допомагає розкрити суть того чи іншого питання), він стає методом, і навпаки.

2. Класифікації методів навчання.

Проблема класифікації методів навчання породжена наявністю в дидактиці великої кількості підходів до виявлення сутності методів навчання, їх визначень, структури і класифікацій. Значний вклад у розвиток теорії методів навчання на сучасному етапі внесли Є. Голант, М. Данилов, Б. Єсіпов, М. Скаткін, М. Лернер, А. Алексюк, Ю. Бабанський, В. Бондар, В. Паламарчук та ін.

Метод навчання є досить складним педагогічним явищем, яке має багато сторін. У сучасній дидактиці існує велика кількість методів навчання, але жоден з них не універсальний. Високих результатів у процесі навчання можна досягти тільки за умови використання різних методів. Але для того щоб учитель міг скористатися різноманіттям наявних методів, їх обхідно впорядкувати, привести до певної форми. Для цього існує класифікація.

Класифікація методів навчання — це система методів, упорядкована за певною ознакою. Відомі десятки класифікацій методів навчання. Ось деякі з них.

Класифікація за *характером навчальної діяльності* (Б. В. Всесвятський) — виділяється дві групи методів: 1) готових знань; 2) дослідницький.

Класифікація за *дидактичною метою* (М. А. Данилов, Б. П. Єсіпов) — виділяється три групи методів: 1) набуття готових знань; 2) формування вмінь і навичок із застосування знань на практиці; 3) перевірки й оцінювання знань, умінь та навичок.

Класифікація за *характером (типом) пізнавальної діяльності* (І. Я. Лернер, М. Н. Скаткін) — виділяється п'ять груп методів: 1) пояснювально-ілюстративні; 2) репродуктивні; 3) проблемного викладу; 4) частково-потуковий (евристичний); 5) дослідницький.

Класифікація за *джерелом одержання знань* (Є. Я. Голанд, С. І. Перовський) — виділяється три групи методів: 1) словесні; 2) наочні; 3) практичні.

Цілісний підхід (Ю. К. Бабанський) — виділяється три групи методів: 1) організації й здійснення навчально-пізнавальної діяльності; 2) стимулювання і мотивації навчання; 3) контролю і самоконтролю в навчанні.

З усіх відомих класифікацій немає жодної ідеальної. Однією з останніх тенденцій у дидактиці є відмова від штучного угруповання методів за якимись ознаками. Ряд учених вважають, що завдяки багатоякісності методів можна відмовитися від надуманих класифікацій і переходити до простого їх перераховування, розкриваючи особливості застосування у різних умовах.

3. Характеристика основних методів навчання.

1. Характеристика методів за джерелом одержання знань.

Словесні методи навчання

Розповідь - це монологічний виклад навчального матеріалу, який використовується для послідовного та емоційного повідомлення знань. Розповідь як метод має свої прийоми: міркування вчителя, акцентування уваги, аналіз фактів, прикладів, пояснення окремих зв'язків об'єктів, що вивчаються. За дидактичними цілями виділяють декілька видів розповідей: розповідь-вступ, розповідь-виклад, розповідь-заключення.

- *Розповідь-вступ* «готує» учнів до сприйняття нового навчального матеріалу, формує інтерес та потребу у здобутті нових знань. Цей вид розповіді характеризується відносною яскравістю, чіткістю, захопленістю і емоційністю викладу.
- *Розповідь-виклад* розкриває зміст, нової теми, повідомлення здійснюється за певним логічним планом у чіткій послідовності, з виділенням головного, суттєвого, із застосуванням ілюстрацій і переконливих прикладів.
- *Розповідь-заключення* (в кінці уроку) передбачає виділення основних думок, формулювання висновків та узагальнень, постановку завдань для подальшої самостійної роботи.

Умови ефективного застосування розповіді:

1. Наявність плану.
2. Логічна послідовність, чіткість і доказовість.
3. Достовірність змісту.
4. Образність і емоційність викладу.

Пояснення - словесний метод навчання, основне завдання якого — розкрити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності у розвитку природи, людського суспільства і людського мислення. Пояснення іноді називають найскладнішим видом розповіді. Часто, особливо на уроках в початковій школі, пояснення поєднується з описом, бесідою, використанням наочності.

Навчальна лекція - передбачає усний виклад навчального матеріалу, який характеризується великим об'ємом, складністю логічних побудов, сконцентрованістю розумових образів, доведень і узагальнень (часто розглядається як форма організації навчання). Лекція триває, як правило, весь урок, інколи - два. Предметом шкільної лекції здебільшого є опис складних систем, явищ, об'єктів, процесів, наявних між ними зв'язків і причинно-наслідкових залежностей. Очевидно, що лекція доречна лише в старших класах, коли учні вже мають необхідний для сприймання і осмислення матеріалу лекцій рівень підготовки.

Бесіда - словесний питально-відповідний метод навчання, завдання якого - спонукати учнів до актуалізації відомих і засвоєння нових знань шляхом самостійних роздумів, висновків і узагальнень. Бесіда активізує мислення учнів, є важливим засобом діагностики засвоєних знань, умінь, сприяє розвитку пізнавальних здібностей учнів, створює умови для оперативного управління процесом навчання. Водночас цей метод доцільно використовувати в поєднанні з розповіддю, лекцією, наочними методами, які забезпечують формування цілісної системи знань. Слід пам'ятати, що бесіда «не зможе» сформувати практичні уміння і навички.

Використовуються такі *прийоми* проведення бесіди: постановка запитань (основних, додаткових), обговорення відповідей учнів, їх коригування, формулювання висновків.

За *дидактичними цілями* бесіди є: вступні або організаційні; повідомлення нових знань; повторювально-узагальнювальні; контрольні-корекційні.

Евристична бесіда підводить учнів до самостійних висновків.

Формулювання запитань бесіди передбачає дотримання таких вимог:

1. Запитання повинні бути короткими і точними.
2. Запитання повинні бути логічними, послідовними, сприяти системному засвоєнню.
3. Запитання повинні відповідати рівню розвитку учнів.
4. Запитання повинні ставитися всім учням класу.

Робота з книгою як метод навчання, забезпечує можливість багаторазово опрацювати навчальну інформацію в доступному для учня темпі й у зручний час. Сучасні програмовані навчальні книги ефективно розв'язують проблеми інформаційного забезпечення, контролю, корекції, діагностики знань та вмінь. Робота з книгою передбачає декілька цілей: ознайомлення зі структурою, читання окремих розділів, розв'язування прикладів чи задач, пошук відповідей на запитання, виконання контрольних тестів, запам'ятовування матеріалу.

Розрізняють два види роботи з книгою: під керівництвом учителя (на уроці) і самостійно (в домашніх умовах). Пізнавальна робота на уроці передбачає поділ навчального матеріалу на частини, виконання необхідних дій із запам'ятовування, розуміння, порівняння, класифікації. Робота з підручником в домашніх умовах розпочинається з відтворення знань, одержаних під час уроку. Важливими *прийомами* раціональної роботи з книгою є: установка на запам'ятовування основних положень, теорій, правил тощо; мисленеве створення плану прочитаного, його фіксація; створення опорного конспекту

Основними вадами у використанні цього методу є значні витрати часу та пізнавальних зусиль, ігнорування індивідуальних особливостей учнів. Тому вчителю доцільно поєднувати роботу з книгою з іншими методами навчання.

Навчальна дискусія - метод навчання, суть якого полягає в обміні поглядами з конкретної проблеми, щоб набутися нових знань, зміцнити власну думку, формувати вміння її відстоювати.

Диспут - метод навчання, суть якого полягає в цілеспрямованому зіставленні різних поглядів на наукову чи суспільну проблематику щоб формувати в учнів оцінювальні судження, зміцнювати світоглядні позиції.

Інструктаж, як метод навчання, передбачає ознайомлення зі способами виконання завдань, інструментами, матеріалами, технікою безпеки, показ трудових операцій та організацію робочого місця.

Наочні методи навчання

Наочний метод - це спосіб наочно-почуттєвого ознайомлення учнів з різними предметами, явищами, процесами, що є об'єктами навчання. Наочні методи використовуються у тісному взаємозв'язку із словесними. Їх специфічною особливістю є розвиток спостережливості учнів.

Ілюстрування - наочний метод навчання, який передбачає показ і сприйняття предметів, процесів і явищ у їх символічному зображенні за допомогою плакатів, карт, портретів, фотографій, схем, репродукцій, звукозаписів тощо.

Демонстрування - метод навчання, який полягає у наочно-чуттєвому ознайомленні учнів з явищами, процесами, об'єктами в їх природному вигляді. Цей метод використовують не тільки для розкриття динаміки явищ, що вивчаються, але й для ознайомлення із зовнішньою і внутрішньою будовою предметів.

Методи ілюстрування і демонстрування використовуються у взаємозв'язку, взаємодоповнюючи і підсилюючи спільну дію.

Спостереження як метод навчання передбачає тривале цілеспрямоване сприймання об'єктів чи явищ з фіксацією змін, які в них здійснюються, і на цій основі - виявлення внутрішніх зв'язків і залежностей, розкриття сутності явищ. Самостійні спостереження учнів мають місце під час проведення уроків, у процесі гурткової роботи чи при виконанні домашніх завдань. Вони є короткочасними, тривалими, фронтальними чи індивідуальними. Тривалі спостереження вимагають систематичної фіксації у щоденниках фактів і висновків.

Відеометод. У зв'язку з інтенсивним використанням у навчальному процесі сучасних джерел інформації (телебачення, відеомагнітофон комп'ютери та ін.) виділяють цей окремий метод навчання. Його застосовують для формування нових знань, їх контролю, закріплення, узагальнення, систематизації. Відеометод за умов його доцільного використання в навчальному процесі може ефективно вирішувати основні завдання освіти, виховання розвитку учнів:

- забезпечити учнів новою і достовірною інформацією про явища процеси, які вивчаються;
- пояснити в динаміці принципи дії складних механізмів чи машин;
- задовольнити бажання та інтереси учнів;
- забезпечити контроль і корекцію знань, умінь і навичок, ефективний зворотній зв'язок;
- організувати тестові випробування;
- створити банк даних для проведення навчально-тренувальних і дослідницьких робіт;

Практичні методи навчання

Практичні методи навчання охоплюють різні види діяльності учнів і спрямовані на формування навичок та умінь застосовувати знання в стандартних чи змінених умовах з метою досягнення їх вищого рівня.

Вправа — практичний метод навчання, який передбачає планомірне, організоване, повторне виконання дій з метою оволодіння ними або підвищення їх якості. У сучасній дидактиці класифікацію вправ здійснюють за характером навчальної діяльності учнів і на основі дидактичних цілей. За характером навчальної діяльності учнів вправи поділяють на усні, письмові, графічні, технічні. На основі дидактичних цілей вправи є: вступні, пробні, тренувальні, контрольні і творчі.

Вступні вправи передбачають демонстрування вчителем певних дій з наступним їх відтворенням учнями. Вид вправ, які застосовуються тоді, коли новий матеріал слабо засвоєний учнями - *пробні* вправи. Серед них виділяють *попереджувальні* вправи (пояснення учня передують виконанню дій); *коментовані* (пояснення і виконання дій збігаються); *пояснювальні* (дія передують поясненню її виконання). *Тренувальні* вправи вводяться за ступенем зростання складності завдань і спрямовані на засвоєння учнями навичок у стандартних умовах (за зразком, за інструкцією, за завданнями). Вони відрізняються від пробних вправ вищим рівнем самостійності учнів. *Контрольні* вправи використовуються для визначення ступеня сформованості в учнів практичних умінь і навичок. *Творчі* вправи передбачають застосування знань, умінь та навичок у нових (змінених) ситуаціях.

Лабораторна робота — практичний метод навчання, який передбачає вивчення в спеціальних умовах явищ природи за допомогою спеціального обладнання. Лабораторний метод надає можливість учням оволодіти вміннями і навичками роботи з обладнанням, вимірювати, обробляти результати і порівнювати їх. Водночас його використання пов'язане із значними затратами енергії і часу. Плануючи лабораторний метод, необхідно переконатися в тому, що результати навчання будуть більш ефективними, ніж при використанні інших методів навчання. Лабораторні роботи можуть проводитися як в процесі вивчення нового навчального матеріалу, так і після його пояснення. Їх поділяють на ілюстративні і дослідницькі; індивідуальні і бригадні.

Близькими до лабораторних робіт за дидактичними цілями і завданнями є *практичні роботи*, які проводяться після вивчення великих розділів, тем і мають узагальнюючий характер. На відміну від лабораторної роботи, практичний метод, насамперед, передбачає застосування теоретичних знань на практиці.

Дидактична гра - це спеціально створена ситуація (модель реальності), з якої учням запропоновано знайти вихід. За такої умови учень є активним перетворювачем дійсності. Серед дидактичних ігор, які використовуються в практиці навчання можна назвати: предметні (математичні, лінгвістичні, біологічні, географічні тощо); ігри-подорожі, вікторини тощо.

II. Характеристика методів навчання за типом пізнавальної діяльності учнів.

Пояснювально-ілюстративний метод має такі характерні ознаки:

- 1) знання учням пропонуються в «готовому» вигляді;
- 2) учитель організовує сприйняття знань різними способами;
- 3) учні здійснюють сприйняття й осмислення знань, фіксують їх у пам'яті;
- 4) міцність засвоєння знань забезпечується шляхом їх багаторазового повторення.

Виклад навчального матеріалу може здійснюватися в процесі розповіді, вправи, бесіди з опорою на засвоєння правила, практичної роботи на застосування знань, законів та ін.

При використанні цього методу домінують такі пізнавальні процеси, як увага, сприймання, пам'ять і репродуктивне мислення. Пояснювально-ілюстративний метод широко використовується в сучасній школі тому, що забезпечує системність знань, послідовність викладу, економічність часу. Водночас він має й окремі вади, бо обмежує навчальну діяльність учня процесами запам'ятовування і відтворення інформації, не розвиває достатньою мірою його розумові здібності.

Репродуктивний метод спрямований на відтворення учнем способів діяльності за визначеним учителем алгоритмом і використовується для формування умінь і навичок. Репродуктивний метод має такі характерні ознаки:

- 1) знання учням пропонуються у «готовому» вигляді;
- 2) учитель не тільки повідомляє знання, але й пояснює їх;
- 3) учні засвоюють знання, розуміють, запам'ятовують і правильно відтворюють їх;
- 4) міцність засвоєння знань та умінь забезпечується шляхом їх багаторазового повторення.

Репродуктивний метод забезпечує можливість передачі великої за обсягом навчальної інформації за мінімально коротким часом, без великих витрат зусиль. Цей метод не дає можливості достатньою мірою розвивати гнучкість мислення, навички пошукової діяльності.

Метод *проблемного викладу* є перехідним від виконавської до творчої діяльності. Він застосовується переважно для розвитку навичок творчої навчально-пізнавальної діяльності, осмисленого і самостійного оволодіння знаннями. Метод проблемного викладу має такі характерні ознаки:

- 1) знання учням у «готовому» вигляді не пропонуються;
- 2) учитель показує шлях дослідження проблеми, розв'язує її від початку до кінця;
- 3) учні спостерігають за процесом роздумів учителя, навчаються розв'язувати проблемні завдання.

Названий вище метод навчання застосовується у тих випадках, коли зміст навчального матеріалу спрямований на формування понять, законів чи теорій, а не на повідомлення фактичної інформації; коли зміст не є принципово новим, а логічно продовжує раніше вивчене, і учні можуть зробити самостійні кроки в пошуку нових елементів знань. Водночас використання проблемного методу вимагає великих витрат часу, не розв'язує завдань формування практичних умінь і навичок.

Частково-пошуковий метод навчання вимагає від учнів прояву більш високого рівня пізнавальної самостійності й активності. Назва методу відображає рівень пошукової діяльності вчителя й учнів на різних етапах навчального процесу: окремі елементи знань повідомляє педагог, а частину - учні здобувають самостійно, відповідаючи на поставлені запитання чи розв'язуючи проблемні завдання.

Частково-пошуковий метод має такі характерні ознаки:

- 1) знання учням у «готовому» вигляді не пропонуються, їх необхідно здобувати самостійно;
- 2) учитель організовує пошук нових знань за допомогою різних засобів;
- 3) учні під керівництвом учителя самостійно розмірковують, розв'язують проблемні ситуації, аналізують, порівнюють, узагальнюють.

Виклад навчального матеріалу може здійснюватися в процесі евристичної бесіди, коментованої вправи з формулюванням висновків, творчої вправи, лабораторної чи практичної роботи та ін.

Дослідницький метод навчання передбачає творче застосування знань, оволодіння методами наукового пізнання, формування досвіду самостійного наукового пошуку.

Дослідницький метод має такі характерні ознаки:

- 1) учитель разом з учнями формулює проблему;
- 2) нові знання не повідомляються, учні повинні самостійно здобути їх у процесі дослідження проблеми, порівняти різні варіанти відповідей, а також визначити основні засоби досягнення результатів;
- 3) основною метою діяльності вчителя є оперативне управління процесом розв'язання проблемних завдань;
- 4) навчання характеризується високою інтенсивністю, підвищеним інтересом, а знання - глибиною, міцністю і дієвістю.

Дослідницький метод активізує пізнавальну діяльність учнів, але вимагає тривалого часу, специфічних умов, високої педагогічної кваліфікації вчителя.

Ш. Характеристика методів навчання на основі внутрішнього логічного шляху засвоєння знань

Залежно від того, в якій логіці побудований зміст, виділяють *індуктивний, дедуктивний, продуктивний, аналітичний і синтетичний* методи навчання. До цієї групи належать також методи аналогії, виділення головного в навчальному матеріалі, виявлення причиново-наслідкових зв'язків, порівняння, узагальнення, конкретизація та ін.

Індуктивний метод забезпечує перехід від одиничного до загального в пізнавальному процесі. Він використовується в основному на емпіричному рівні пізнання (вивчення одиничних предметів і явищ) тоді, коли матеріал має фактичний характер чи пов'язаний з формуванням понять.

Дедуктивний метод – це шлях від загального до конкретного. Учитель спочатку повідомляє загальне положення, формулу, закон, а потім поступово починає вирішувати конкретні завдання. Учні сприймають загальні положення чи закони з наступним засвоєнням їх наслідків.

Дедуктивний метод сприяє більш швидкому проходженню навчального матеріалу, активно розвиває абстрактне мислення. Ефективне застосування індукції і дедукції забезпечується їх взаємодією. Тому часто використовують термін індуктивно-дедуктивний (дедуктивно-індуктивний) метод.

Традуктивний метод передбачає рух від окремого до окремого через його порівняння за ознаками подібності (аналогії) чи відмінності. Характеризуючи цей метод з позицій діяльності вчителя й учнів, необхідно зазначити, що аналогія не може самостійно існувати. Тільки в єдності з іншими логічними методами (аналіз, синтез, індукція, дедукція) вона сприяє реалізації завдань навчання.

Дедукція, індукція, традукція невіддільні від аналізу і синтезу, порівняння, узагальнення, конкретизації.

Аналітичний метод передбачає виділення з цілого окремої частини. Він має такі компоненти: осмислене сприйняття інформації, виділення суттєвих

ознак і відношень, поділ на елементи і знаходження вихідної структурної одиниці; осмислення зв'язків, їх синтез. я.

Синтетичний метод передбачає уявне або практичне поєднання виділених аналізом елементів або властивостей предмета в єдине ціле. Він забезпечує пізнання конкретного через єдність різноманітного і здійснюється в основному на теоретичному рівні пізнання. Ефективне застосування аналізу і синтезу забезпечується їх взаємодією. Тому часто використовують термін аналітико-синтетичний (синтетико-аналітичний) метод.

У методі *порівняння* виділяють такі дії: визначення об'єктів порівняння; виявлення основних ознак; зіставлення; встановлення подібності чи відмінності; знакове оформлення результатів порівняння (таблиця, план, схема чи модель).

Для методу *узагальнення* характерними є такі дії: відбір типових фактів, знаходження головного; порівняння; первинні висновки, їх теоретична інтерпретація; аналіз діалектики розвитку явища; знакове оформлення результатів узагальнення (формули, моделі, тенденції та ін.).

Метод *конкретизації* має такі компоненти: сходження від абстрактного до конкретного; знакове оформлення результатів конкретизації (приклади, задачі, схеми, моделі та ін.).

Виділення головного як метод навчання передбачає такі дії: конкретизація предмета пізнання; розподіл інформації на логічні частини та їх порівняння; відокремлення головного від другорядного; знаходження ключових слів, понять, смислових опорних пунктів; групування матеріалу; висновки про предмет пізнання, знакове оформлення (план, схема, опорний конспект, алгоритм, заголовок).

IV. Характеристика методів стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності.

Будь-яка діяльність передбачає наявність компоненту мотивації. Це стосується і навчальної діяльності, яка буде більш успішною, коли сфор-

мовано позитивне ставлення учня до навчання, пізнавальний інтерес, потребу в одержанні знань, почуття обов'язку і відповідальності.

Для формування мотивів навчальної діяльності використовується весь арсенал методів навчання: словесні, наочні і практичні, репродуктивні і пошукові, індуктивні і дедуктивні та інші. Але практика навчання свідчить, що існують методи, які спеціально спрямовані на формування позитивних мотивів учіння..

Мотиви учіння поділяють на дві великі групи:

1. *Внутрішні* - мотиви, пов'язані зі змістом навчальної діяльності і процесом її виконання (пізнавальний інтерес, потреба в інтелектуальній активності, прагнення досягти кращого результату тощо).

2. *Зовнішні* - мотиви, що характеризують взаємодією особистості із зовнішнім середовищем (вимоги, натяки, вказівки тощо).

Відповідно до цієї класифікації мотивів методи стимулювання навчальної діяльності умовно поділяють на дві підгрупи:

1. *Методи формування пізнавального інтересу.*

2. *Методи формування почуття обов'язку і відповідальності у навчанні.*

До основних *методів формування інтересу* належать: дискусія, диспут, метод включення учнів у ситуацію особистого переживання успіху в навчанні, в інші ситуації емоційно-моральних переживань (радості, задоволення, здивування тощо), метод опори на здобутий життєвий досвід, метод пізнавальної, дидактичної, рольової гри та ін.

До *методів стимулювання обов'язку і відповідальності* належать: переконання, позитивного прикладу, практичного привчання до виконання вимог, створення сприятливих умов для спілкування, заохочення і пошуку, оперативного контролю за виконанням вимог, осуду.

V. Характеристика методів контролю і самоконтролю в навчанні.

Методи контролю і самоконтролю спрямовані на перевірку рівня засвоєння учнями знань, сформованості вмінь і навичок. Існують такі методи

контролю: *спостереження за різними видами діяльності учнів на уроці, усна перевірка, письмова перевірка, контрольні і лабораторні роботи, твори, домашні завдання, графічна перевірка, перевірка практикою, тестова перевірка.*

Методи усного контролю здійснюються шляхом індивідуального, групового та фронтального опитування. Під час *фронтального* опитування вчитель пропонує серію логічно пов'язаних між собою запитань для учнів усього класу. Фронтальне опитування сприяє систематизації знань, розвиває навчальну активність учнів, але не враховує індивідуального темпу мислення, стимулює прості відповіді. Саме тому його необхідно поєднувати з груповим та індивідуальним опитуванням. Груповий контроль охоплює 5-7 осіб. У процесі *індивідуального* опитування учень має можливість самостійно викласти свої думки, корегувати їх і доповнювати.

Методи письмового контролю спрямовані на аналіз документального матеріалу, визначення характеру допущених учнями помилок, визначення засобів їх подолання. Найбільш поширеними є такі методи письмового контролю: контрольні роботи, твори, диктанти, письмові заліки, контрольні тестові роботи програмованого типу (перелік запитань і можливі варіанти відповідей).

Методи лабораторного контролю забезпечують можливість перевірити рівень сформованості уміння застосовувати здобуті знання на практиці.

Графічна перевірка використовується на уроках математики, креслення, образотворчого мистецтва та ін. Вона передбачає створення узагальненої наочної моделі, яка відображає взаємозв'язки в об'єктах і предметах, що вивчаються. Так, графічно можна зобразити умову задачі, механізми, прилади, процеси. Графічна перевірка забезпечує розвиток пізнавального інтересу, економить час, формує вміння узагальнювати, систематизувати, класифікувати вивчений матеріал, сприяє розвитку абстрактного мислення учнів. Основними формами графічної перевірки є складання таблиць, схем,

побудова діаграм, графіків, створення малюнків, робота з картами. Графічна перевірка часто поєднується з усною або письмовою.

Тестова перевірка знань забезпечує об'єктивний вимір обсягу і якості засвоєння учнями конкретних знань, умінь і навичок, але не їх здібностей. Слово «тест» (англ.) означає випробування, перевірку. Тести повинні задовольняти такі вимоги: бути короткотривалими, однозначними, правильними, відносно короткими, інформаційними, зручними, стандартними. Тести успішності мають суттєві переваги над традиційними методами контролю:

- 1) забезпечують можливість перевірити рівень засвоєння навчального матеріалу всіма учнями;
- 2) дозволяють за порівняно короткий час перевірити значно більший обсяг знань, ніж це можна зробити за допомогою традиційного усного чи письмового опитування;
- 3) нейтралізують вплив зовнішніх чинників (почерк, граматичні помилки, упереджене ставлення до учня);
- 4) забезпечують оперативний і систематичний контроль за навчальною діяльністю учнів, що спонукає їх до регулярної підготовки з предмета;
- 5) формують інтерес до навчання (незвичайність форми завдань);
- 6) дозволяють підвищити об'єктивність підсумкового контролю, змінити його форми.

У тестах можуть використовуватися різні форми завдань: *закриті* (вимагають вибрати правильну відповідь із запропонованих варіантів) і *відкриті* (вимагають самостійного формулювання відповіді).

Метод самоконтролю спрямований на формування вміння усвідомлено регулювати власну навчальну діяльність, удосконалювати її, попереджати помилки і неточності. Важливими засобами формування в учнів умінь самоконтролю є усвідомлення правильності операцій і дій, складання плану відповідей, переказ основних думок, робота з контрольними запитаннями,

самооцінка (критичне ставлення учня до своїх здібностей і можливостей та об'єктивне оцінювання власних успіхів у навчанні).

4. Вибір методів навчання.

Вибір методів займає важливе місце в загальному плануванні навчального процесу і здійснюється в тісному зв'язку з вибором усіх основних елементів навчання: завдань, змісту, форм і засобів.

У дидактичній літературі називають багато причин-факторів, які впливають на вибір методів навчання. Серед них:

- ціль навчання;
- рівень мотивації навчання;
- реалізація принципів і закономірностей навчання;
- зміст, який необхідно реалізувати;
- кількість і складність навчального матеріалу;
- рівень підготовленості учнів;
- вік і працездатність учнів;
- сформованість навчальних навичок;
- час навчання;
- матеріально-технічні та організаційні умови навчання;
- взаємовідносини між учителем й учнями;
- кількість учнів у класі;
- рівень підготовленості вчителя;
- тип і структура заняття;
- специфіка предмета.

При виборі методів навчання необхідно враховувати такі основні умови:

1. Відповідність методів принципам навчання.
2. Відповідність методів цілям і завданням навчання.
3. Відповідність методів змісту теми.

4. Відповідність методів умовам і відведеному часу для навчання.
5. Відповідність методів навчальним можливостям учнів: віковим (фізичним, психічним), рівню підготовленості, особливостям класного колективу.
6. Відповідність методів можливостям учителя (визначається досвідом, рівнем теоретичної і практичної підготовки, особистісними якостями і професійними вміннями).

Процедура вибору методів навчання передбачає певні етапи. Спочатку необхідно вибрати найбільш раціональне поєднання методів навчання за джерелом і логікою засвоєння інформації, рівнем пізнавальної діяльності учнів. Після цього важливо вибрати методи стимулювання, які б забезпечили формування пізнавального інтересу учнів до даної теми. Окрім цього, треба врахувати час проведення уроку, визначити етапи, на яких доцільно застосувати методи контролю і самоконтролю.

5. Засоби навчання

Ефективність застосування різних методів навчання, активізація пізнавальної діяльності учнів значною мірою залежать від засобів навчання. До основних засобів навчання належать: наочні посібники, обладнання для лабораторних занять, дидактичні матеріали, навчальна література, технічні засоби навчання, інструменти, матеріали: для трудового навчання, комп'ютери та ін. Окремі педагоги (М. Сметанський) поділяють усі засоби навчання на такі групи:

- 1) технічні засоби навчання;
- 2) натуральні предмети;
- 3) репродукції;
- 4) символічні навчальні посібники.

Технічні засоби навчання (ТЗН) поділяють на екранні (діапозитиви, кодопозитиви, діафільми тощо), звукові (магнітні записи, платівки), екранно-звукові (відеофільми, кінофільми, телепередачі, відеозаписи).

Дидактичні можливості застосування ТЗН різноманітні. Вони використовуються перед вивченням нового навчального матеріалу як засіб інструктажу (на уроках трудового навчання чи біології), ілюстрування, демонстрування. ТЗН застосовуються не тільки для формування нових знань, але й з метою узагальнення, систематизації чи повторення вивченого матеріалу.

Ефективність застосування ТЗН забезпечується такими прийомами: поєднання слова і наочності, активізація уваги та установка на сприймання, постановка проблемних завдань, фіксація результатів навчальної роботи тощо.

До *натуральних предметів* як засобів навчання належать: живі або засушені рослини чи їх частини, живі або законсервовані тварини, вироби промисловості, будівельні матеріали, зразки корисних копалин та ін. Особливо цінними є предмети, які зібрали учні під час походів, екскурсій, розкопок.

Репродукції використовуються для ознайомлення з предметами, явищами, спорудами, які учні не можуть безпосередньо сприймати (гори, вулкани, пустелі, моря, електростанції, заводи тощо). Репродукції є об'ємними (рельєф місцевості, моделі машин, приладів, муляжі та ін.) і плоскими (ілюстрації, картини).

Посібники символічного характеру - географічні та історичні карти, глобуси, схеми, діаграми, таблиці тощо.

У сучасних умовах для забезпечення індивідуалізації і диференціації навчання широко використовуються *дидактичні роздаткові матеріали* для самостійної роботи учнів. До них належать: картки для учнів з різними рівнями навчальних можливостей, засоби індивідуальної наочності (малюнки, задачі, картки-консультації), плани вивчення теми, матеріали для дидактичних ігор, програмовані вправи.

Комплексне застосування всіх засобів навчання, ефективне використання їх функціональних особливостей успішно здійснюється в умовах *кабінетної системи*.

Комп'ютер як засіб навчання природничих і гуманітарних дисциплін підвищує якість засвоєння матеріалу, розвиває мислення учнів. Його застосування призводить до якісних змін у змісті, методах і формах навчання. У сучасній школі комп'ютер - не тільки об'єкт вивчення (уроки математики, інформатики), але й засіб формування навичок читання, обчислень, складання алгоритмів, узагальнювальних таблиць, розвитку творчих здібностей, а також засіб контролю знань учнів. За допомогою комп'ютера учні можуть швидко знайомитися з текстовою і наочною інформацією, вивчати іноземну і рідну мову, писати і редагувати власні твори, малювати, писати музику тощо.

Нові можливості, особливо для самонавчання, відкривають мультимедійні технології, які дозволяють бачити текст, ілюстрації, чути стереофонічне звучання, переглядати відеосюжети, адекватно відображати процесуальні сторони (динаміку) в розвитку тих чи інших предметів і явищ.

Застосування комп'ютерних технологій підвищує ефективність навчання. Робота з комп'ютером викликає в учнів інтерес, посилює мотивацію уміння, стимулює самоаналіз результатів уміння, створює умови для проведення дослідницької роботи, розширює можливості програмованого (регулює обсяг змісту, його послідовність і складність) і дистанційного навчання, підвищує об'єктивність контролю й оцінювання знань учнів; технічні можливості комп'ютера оптимізують викладання та уміння.

В основі комп'ютерної програми - навчальний матеріал (тексти, завдання, схеми, малюнки, довідкова інформація) і спеціальна програма, що визначає послідовність вивчення матеріалу.

Лекція 10-11. Форми організації навчання

План.

1. Поняття про форми організації навчання
2. Урок – основна форма організації навчання. Типологія уроків
3. Дидактична характеристика основних структурних елементів уроків різних типів
4. Підготовка вчителя до уроку, самоаналіз його результатів
5. Інші форми організації навчання

Література.

1. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. – Минск, 1990.
2. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект. – М., 1977.
3. Дидактика современной школы / Под ред. В. А. Онищука. – К., 1987.
4. Занков Л. В. Обучение и развитие / (Экспериментально-педагогические исследования): Избранные педагогические труды. – М., 1990.
5. Кравець В. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Навчальний посібник. – Тернопіль, 1996. – 436 с.
6. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка. Навч. посібник. 3.є видання, доповнене. – К., 2001. – 608 с.
7. Оконь В. Введение в общую дидактику: Пер. с польск. Л. Г. Кашкуревича, Н. Г. Горина. – М.: Высш. шк., 1990. – 382 с.
8. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн.1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
9. Теоретические основы процесса обучения в советской школе / Под ред. В. В. Краевского, И. Я. Лернера. – М., 1989.

10. Чайка В. Педагогіка (тестові завдання). Навчальний посібник для студ. вищих пед. закладів освіти. – Тернопіль: ТДПУ, 2000. – 168 с.

Опорні поняття:

Форма організації навчання, індивідуальна форма, групова форма, фронтальна форма, урок, тип уроку, мікро- і макроструктура уроку, класифікація уроків, підготовка до уроку, самоаналіз, практикум, семінар, факультатив, навчальна екскурсія, співбесіда, індивідуальна і групова консультації, домашня робота

1. Поняття про форми організації навчання

Форма – спосіб існування і виявлення змісту, його внутрішня організація. Форми належать до діяльнісного компонента процесу навчання і тому тісно пов'язані з методами. Форми організації навчання – зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя й учнів, що здійснюється у встановленому порядку і в певному режимі.

В школі має місце урочна і позаурочна форми навчання, в кожній з яких використовується фронтальна, групова та індивідуальна форми організації навчальної роботи (їх ще називають загальними формами організації навчання).

Конкретними формами організації навчання є: урок, практикум, семінарські і факультативні заняття, навчальні екскурсії, співбесіда, індивідуальні та групові консультації, домашня робота учнів (їх ще називають спеціальними формами організації навчання).

Кожна із форм навчання має свою структуру, яка відображає впорядкованість всіх її елементів, ознак. Так, для уроку найбільш характерними є такі ознаки: дидактична мета, обсяг навчального матеріалу, постійний склад учнів, керівництво з боку вчителя із урахуванням їх індивідуальних можливостей, послідовність різних видів діяльності вчителя й учнів, оволодіння учнями системою знань, умінь і навичок, регламентований час, певне місце за розкладом.

Доцільність застосування тої чи іншої форми визначається конкретною дидактичною метою, змістом і методами навчальної роботи. Класифікація

форм організації навчання здійснюється за різними критеріями: кількістю учнів, місцем проведення навчання, тривалістю навчальних занять, дидактичними цілями.

За кількістю учнів форми поділяють на колективні, групові, парні та індивідуальні. За місцем проведення навчання розрізняють шкільні (уроки, робота в майстернях, лабораторіях, на пришкольній ділянці) і позашкільні форми (домашня робота, екскурсії). За тривалістю навчання розрізняють класичний урок (45 хв.), урок-пара (90 хв.). За дидактичними цілями форми класифікують на: форми теоретичного навчання (лекція, факультатив, гурток, конференція), комбінованого навчання (урок, семінар, домашня робота, консультація), практичного навчання (практикуми, праця в майстернях, на пришкольніх ділянках). Всі організаційні форми навчання тісно між собою взаємопов'язані: одні вирішують завдання успішного засвоєння знань (урок, екскурсія), інші – забезпечують творче застосування цих знань на практиці (практикуми, виробнича практика).

Вибір форм організації навчання залежить від основних завдань освіти і виховання, особливостей змісту предмета, конкретних цілей заняття, навчальних можливостей учнів, способів керівництва вчителем пізнавальною діяльністю учнів.

Історія розвитку школи знає різні системи навчання: індивідуально-групова (середньовіччя), класно-урочна (виникла в XVI-XVII ст.), взаємного навчання (белл-ланкастерська, XVIII ст.), індивідуалізованого навчання (дальтон-план, XX ст.), лабораторно-бригадне навчання (20-ті р. XX ст., радянська школа), “план Трампа” (США, XX ст.), навчання методом проєктів (XX ст.).

Класно-урочна система є найбільш поширеною формою організації навчання в багатьох країнах. Її суть полягає в тому, що навчальна робота здійснюється з групою учнів постійного складу, приблизно однакового віку і рівня підготовки (клас), на протязі певного часу і за встановленим розкладом (урок).

Класно-урочна система має низку переваг в порівнянні з іншими формами, зокрема індивідуальними: керівна роль учителя, чітка організаційна структура, раціональне використання часу, застосування різних методів і прийомів навчання, забезпечення пізнавальної активності учнів, послідовного і систематичного вивчення матеріалу. Водночас, дана форма має деякі вади: орієнтація на “середнього” учня, обмежені можливості у здійсненні індивідуальної роботи, наслідувальний характер навчальної діяльності учнів.

2. Урок – основна форма організації навчання. Типологія уроків.

Будь-який урок характеризується цілями і змістом, методикою проведення, особливостями школи, учителя й учнів. З метою чіткої організації навчального процесу уроки необхідно класифікувати, виявити їх особливості і функціональні можливості. Основною класифікаційною одиницею уроків є поняття “тип”. Уроки класифікують на типи в залежності від тих чи інших ознак.

В основі класифікації уроків за С. Івановим – основні етапи навчального процесу:

- 1) підготовка до вивчення теми;
- 2) первинне сприйняття навчального матеріалу;
- 3) осмислення навчального матеріалу;
- 4) закріплення знань шляхом повторення;
- 5) закріплення через застосування знань на практиці;
- 6) формування навичок в процесі вправ і тренування;
- 7) контроль і перевірка;
- 8) підведення підсумків, узагальнення результатів навчання.

Відповідно до названих етапів С. Іванов виділяє такі типи уроків: вступні; первинного ознайомлення з матеріалом; формування понять, засвоєння законів і правил; застосування знань на практиці; формування навичок (тренувальні уроки); повторення та узагальнення; контрольні; комбіновані.

І. Казанцев обґрунтовує типологію уроків за основним способом їх проведення і виділяє такі типи: урок з різними видами занять; урок-лекція; урок-бесіда; урок-екскурсія; кіноурок; урок самостійної роботи учнів у класі; лабораторне і практичне заняття.

Найбільш поширеною у педагогічній теорії і практиці є класифікація уроків за дидактичною метою. За цією ознакою виділяють такі типи уроків:

- уроки оволодіння новими знаннями;
- уроки формування і вдосконалення вмінь і навичок;

- уроки узагальнення і систематизації знань;
- уроки комплексного застосування знань, умінь і навичок;
- уроки перевірки і корекції знань, умінь і навичок;
- комбіновані уроки.

В “чистому” вигляді будь-який тип уроку (крім комбінованого) важко спостерігати. Запропонована класифікація є зручною, дозволяє скласти календарні і тематичні плани занять, “бачити” динаміку процесу навчання, формування знань, умінь і навичок. Але вона не відображає виховні завдання і характер пізнавальної діяльності учнів. Співвідношення уроків різних типів залежить від характеру навчальної дисципліни, дидактичних цілей і завдань. Для чіткої організації навчального процесу на уроці важливо правильно визначити структуру уроків кожного типу. Структура уроку – внутрішня будова, послідовність його етапів. Розрізняють мікро- і макроструктуру уроків. Макроструктура – послідовність етапів будь-якого типу уроку. Мікроструктура – внутрішня будова кожного етапу уроку (методи, прийоми і засоби навчання). Урок як процесуальна сукупність дидактичних компонентів має загальну дидактичну мету (ДМ), за допомогою якої прогнозується кінцевий результат уроку (КРУ). Дидактична мета уроку і його структура визначають тип уроку. Для досягнення реального результату формулюють конкретні дидактичні завдання (ДЗ). Дидактична мета уроку конкретизується на основі врахування провідної ідеї змісту навчального матеріалу, а завдання передбачають розкриття основних понять чи виконання практичних дій, що є складовими окремих компонентів змісту матеріалу і загальної дидактичної мети.

Кожне дидактичне завдання уроку обумовлює вибір методів навчання (МН). Структура методу є сукупністю елементів (приймів, дій, операцій), послідовність яких залежить від змісту навчального матеріалу (ЗНМ). Засвоєння ЗНМ за допомогою конкретного методу навчання здійснюється в межах певної форми організації навчання (ФОН). Таким чином, щоб визначити шлях від дидактичної мети до формування реального результату кожного етапу, необхідно проаналізувати взаємодію таких елементів: ЗНМ, МН, ФОН. Названі компоненти процесу навчання взаємообумовлюють один одного та характеризують цикл взаємодії вчителя й учнів. Всі дидактичні компоненти утворюють складну динамічну систему, яка розвивається і підпорядковується дидактичному завданню окремого етапу, а в межах цілого уроку – загальній дидактичній меті. Без знання цих залежностей неможливо планувати, організувати урок, аналізувати його результати.

Деякі дидакти вважають, що структура уроку є постійною, незмінною. На думку інших учених, вона є гнучкою. Кожний тип уроку відповідно до

основної дидактичної мети має свою, тільки йому властиву, макроструктуру, яка в залежності від змісту навчального матеріалу, підготовленості учнів, особливостей обладнання може частково змінюватись. Ефективність будь-якого уроку визначається не стільки його макроструктурою, скільки мікроструктурою, до складу якої входять різні методи і прийоми, форми колективної та індивідуальної роботи. Так, наприклад, усвідомлення нового навчального матеріалу можна забезпечити через застосування проблемного викладу, евристичної бесіди, самостійної роботи з книгою, демонстрацію кінофільму та ін. Доцільність тих чи інших типів і структур уроку необхідно оцінювати за кінцевими результатами навчання, а не за його структурною досконалістю і завершеністю.

Урок оволодіння новими знаннями

Урок цього типу іноді називають уроком засвоєння нових знань. Важливим завданням уроку є свідоме оволодіння учнями системою наукових понять, законів чи іншими формами знань, способами виконання дій. Основними критеріями засвоєння знань є сформованість світогляду, уміння формулювати різні визначення пояснювати їх, наводити приклади, переказувати матеріал своїми словами, застосовувати знання на практиці (за зразком чи в змінених умовах). Урок оволодіння новими знаннями має таку структуру:

1. Перевірка домашнього завдання (д/з), актуалізація і корекція опорних знань.
2. Повідомлення теми, мети, завдань уроку і мотивація навчальної діяльності.
3. Сприймання і первинне усвідомлення нового матеріалу, осмислення зв'язків і відношень в об'єктах вивчення.
4. Узагальнення і систематизація знань, застосування їх в різних ситуаціях.
5. Підведення підсумків уроку і домашнє завдання.

Урок формування і вдосконалення вмінь і навичок

Використання цього типу уроку передбачає формування в учнів навчальних умінь і навичок, їх удосконалення і закріплення на основі виконання системи вправ. Найбільш загальна структура уроку:

1. Перевірка виконання д/з, актуалізація і корекція опорних знань і практичного досвіду учнів.

2. Повідомлення теми, мети і завдань уроку, мотивація учіння учнів.
3. Вивчення правил і способів дій (вступні вправи).
4. Первинне застосування набутих знань (пробні вправи).
5. Застосування учнями знань і дій в стандартних умовах з метою засвоєння навичок (тренувальні вправи).
6. Творче перенесення знань і навичок в нові чи змінені умови з метою формування вмінь (творчі вправи).
7. Підсумки уроку і повідомлення д/з.

Урок узагальнення і систематизації знань

Цей тип уроку використовують після вивчення важливих розділів програми. Його основним завданням є приведення засвоєних на попередніх уроках теоретичних положень в систему.

Структура уроку повинна відповідати логіці процесу систематизації знань: від узагальнення окремих фактів до формування понять, їх систем і від них – до засвоєння провідних ідей і теорій науки. Урок узагальнення і систематизації має такі структурні етапи:

Повідомлення теми, мети, завдань уроку і мотивація навчальної діяльності учнів.

1. Відтворення і корекція опорних знань.
2. Повторення й аналіз основних фактів, явищ, подій.
3. Узагальнення і систематизація понять, засвоєння системи знань і їх застосування для пояснення нових фактів і для виконання практичних завдань.
4. Засвоєння провідних ідей і основних теорій на основі широкої систематизації знань.
5. Підсумок уроку і повідомлення д/з.

Урок комплексного застосування знань, умінь і навичок.

Використання цього типу уроку передбачає виконання учнями складних комплексних завдань, які охоплюють матеріал кількох розділів чи тем навчальної програми. Основною дидактичною метою уроку є реалізація засвоєних понять і теорій в інтелектуальній чи практичній діяльності учнів.

Структура уроку:

1. Перевірка д/з, відтворення і корекція опорних знань, навичок й умінь, необхідних учням для самостійного виконання практичного завдання.
2. Мотивація навчальної діяльності (усвідомлення учнями практичної значущості знань, умінь та навичок). Пояснення – який характер самостійного завдання, як підходити до його виконання, які повинні бути його результати, як оформити звіт.
3. Осмислення змісту і послідовності застосування практичних дій: що в них відомо, знайомо. Що необхідно вирішити творчо, які узагальнені способи виконання дій можна застосовувати в даній ситуації в дещо зміненому вигляді, які треба використати інструменти, прибори, апарати.
4. Самостійне виконання учнями завдання під контролем і за допомогою вчителя.
5. Узагальнення і систематизація учнями результатів роботи (після виконання – учні аналізують отримані результати, відображають їх у вигляді таблиць, графіків, діаграм).
6. Звіт учнів про способи й результати виконання роботи і теоретична інтерпретація отриманих результатів. У звіті – вказується тема, завдання, вихідні теоретичні дані, розкривається хід роботи, аналізуються отримані результати.
7. Висновки уроку і д/з.

Урок перевірки і корекції знань, умінь і навичок

Контроль і корекція здійснюється на кожному уроці; але після вивчення великих розділів програми вчитель проводить спеціальні уроки контролю і корекції, щоб виявити рівень оволодіння учнями комплексом знань, умінь і навичок. Таку перевірку називають тематичним обліком знань.

Структура уроку:

1. Мотивація навчальної діяльності учнів і повідомлення теми, мети і завдань уроку.

2. Перевірка знання учнями фактичного матеріалу й основних понять, уміння розкривати зовнішні і внутрішні зв'язки в предметах і явищах.
3. Перевірка глибини осмислення знань і ступеня їх узагальнення (письмове опитування, самостійна робота, складання і заповнення узагальнюючих таблиць).
4. Застосування учнями знань в стандартних умовах.
5. Застосування учнями знань в змінених (нестандартних) умовах.
6. Перевірка, аналіз й оцінювання результатів виконаних завдань.
7. Підсумки уроку і повідомлення д/з.

Комбінований урок

Я. Коменський вперше застосував та обґрунтував тип уроку, в основі якого – формальні ступені (рівні) навчання: підготовка до засвоєння нових знань; оволодіння новими знаннями й умінями; їх закріплення і систематизація; застосування на практиці. Названі етапи уроку можуть бути скомбіновані в будь-якій послідовності, що робить урок гнучким і забезпечує можливість для досягнення різних навчально-виховних завдань. Крім цього, комбінований урок, його етапи узгоджуються із закономірностями процесу навчання, динамікою розумової працездатності учнів. В масовій практиці доля комбінованого типу уроку становить біля 80% від загальної кількості уроків, що проводяться в школі. Водночас, в умовах комбінованого уроку вчителю бракує часу не тільки на організацію засвоєння нових знань, але й на всі інші види пізнавальної діяльності.

Комбінований урок, як комбінація структурних елементів вже відомих нам типів, передбачає досягнення двох або більше дидактичних цілей. Наприклад, комбінований урок, в якому поєднується перевірка раніше засвоєного матеріалу і оволодіння новими знаннями (дві дидактичні цілі), має таку структуру:

1. Перевірка виконання д/з.
2. Перевірка раніше засвоєних знань методом: а) фронтальної бесіди; б) індивідуального усного опитування чи короткочасної письмової роботи з тестовими завданнями.
3. Мотивація учіння школярів, повідомлення теми, мети і завдань уроку.

4. Сприйняття і усвідомлення учнями нового навчального матеріалу.
5. Осмислення, узагальнення і систематизація знань.
6. Підведення підсумку уроку і повідомлення д/з.

3. Дидактична характеристика основних структурних елементів уроків різних типів.

1. Перевірка домашнього завдання, актуалізація і корекція опорних знань. Мета етапу – одержати уявлення про якість засвоєного учнями матеріалу, виділити опорні знання. З перших хвилин уроку школярів необхідно включити в активну навчальну діяльність (енергійний, діловий початок, постановка проблемних запитань, завдань, розв'язання пізнавальних задач та ін.). Це створює умови для активності і самостійності учнів на протязі всього уроку. Зміст домашнього завдання, його результати доцільно перевіряти фронтально, при активній участі всіх учнів класу. Особливу увагу під час перевірки необхідно приділити складним завданням. Результати письмових робіт вчитель оцінює, зазвичай, після уроку. На початку уроку іноді використовують короткочасні письмові роботи, тестові завдання і програмоване опитування. Письмове опитування доцільно поєднувати з усним.

З перевіркою домашнього завдання тісно пов'язана актуалізація і корекція опорних знань. Це створює міцну основу, фундамент для засвоєння нових знань. Цей етап протікає по-різному. В залежності від логіки процесу навчання в різних типах уроків використовуються такі методи і прийоми: бесіда, письмова робота, короткий запис відповідей, заповнення таблиць, повторення матеріалу за підручником, використання науково-популярної і довідкової літератури, аналіз схем і таблиць та ін. Актуалізація і корекція триває від 5 до 7 хвилин.

2. Повідомлення теми, мети, завдань уроку. Залучити учнів до цілеспрямованої навчальної діяльності можна за умови, якщо що вони чітко знають, усвідомлюють, що саме будуть вивчати на уроці, якого результату повинні досягнути. Тему будь-якого уроку можна повідомити на початку уроку чи при переході до роботи над новим матеріалом. Мету і завдання уроку можна “донести” до учнів у формі проблемного завдання, евристичного запитання, пізнавальної задачі, які попередньо необхідно записати на дошці або плакаті. Важливим завданням учителя на цьому етапі є “переведення” дидактичної мети і завдань уроку у внутрішній план, мотиви діяльності кожного учня. Виховні завдання учням не повідомляються.

Повідомлення теми, мети і завдань уроку сприяє підвищенню організаційної чіткості і цілеспрямованості уроку.

3. Мотивація навчальної діяльності учнів. Під мотивацією розуміють застосування різних способів формування в учнів позитивних мотивів і ставлення до навчання. Мотивацію як етап уроку виділяють умовно, бо вона здійснюється на протязі всього заняття, на кожному з його етапів, різними способами залежно від дидактичної мети, логіки процесу засвоєння знань, типу уроку. Основними способами мотивації є: показ практичного значення знань, наведення цікавих прикладів, створення ситуацій успіху, повідомлення учням теоретичної значущості навчального матеріалу, постановка далеких і близьких перспектив у навчанні. До важливих засобів формування в учнів мотивів та пізнавальних інтересів належать: чітка організація і логіка процесу навчання, авторитет учителя, стиль спілкування, залучення учнів до самостійного здобування знань та ін.

4. Сприймання і первинне усвідомлення нового навчального матеріалу, осмислення зв'язків і відношень об'єктів вивчення. Сприймання тісно пов'язане з увагою, мисленням, пам'яттю і мовою учнів, тому воно вимагає комплексного застосування словесних методів навчання, спостереження, проведення дослідження і практичної роботи, використання методів ілюстрування і демонстрування. Ефективне засвоєння навчальної інформації забезпечується також поєднанням усного викладу із самостійною роботою учнів з підручником чи наочними посібниками, таблицями, схемами. Успішна навчальна діяльність учнів на цьому етапі передбачає уміння зосереджуватися на змісті матеріалу, уважно слухати усний виклад, робити короткі записи у формі плану, тез, конспектів. Результатом цього етапу є осмислення зв'язків і відношень в об'єктах вивчення, розкриття їх сутності. Основні прийоми, що забезпечують осмислення: аналіз, синтез, абстрагування, конкретизація, порівняння, розв'язання евристичних і пізнавальних завдань тощо.

В сучасній школі деякі вчителі (Н. Гузик) здійснюють виклад матеріалу великими одиницями (повідомляють найбільш суттєве, основне, яке і підлягає засвоєнню), що передує самостійній роботі учнів з підручником.

З метою підвищення ефективності усного викладення застосовують такі способи активізації розумової діяльності учнів: створення проблемних ситуацій, фіксація основних елементів знань у вигляді опорних схем; застосування системного підходу під час вивчення складних об'єктів; постановка пізнавальних запитань і завдань.

5. Узагальнення і систематизація знань. Під цими процесами розуміють мисленнєве виділення будь-яких властивостей, які належать певному класу предметів, приведення в єдину систему засвоєних на уроці понять, виявлення

її окремих компонентів і взаємозв'язків між ними. Такими системами знань є наукові теорії (поняття, вихідні положення, факти і наслідки).

Цей етап має місце в різних типах уроків і здійснюється на різних рівнях: на рівні однієї теми, декількох тем, цілого розділу. Основними прийомами поурочного узагальнення і систематизації знань є: порівняння і співставлення, перехід від одиничного до загального, складання систематизуючих таблиць, схем, графіків, діаграм, написання звітів.

6. Застосування знань в стандартних і змінених умовах. Основне завдання цього етапу – якісне засвоєння учнями знань і способів виконання дій, формування первинних навичок. Цього можна досягти за допомогою системи вправ: вступних, пробних, тренувальних, творчих. Послідовність виконання вправ створює умови для ефективної самостійної роботи. Для застосування знань використовуються також самостійні, письмові і практичні роботи.

7. Підсумки уроку і повідомлення домашнього завдання.

Цей етап передбачає співставлення мети і завдань уроку з одержаними результатами, виявлення рівня засвоєння учнями нових понять, фактів, законів, способів дій. Для вчителя важливо оцінити роботу всього класу та окремих учнів, обґрунтувати виставлені бали і дати відповідні педагогічні рекомендації стосовно вдосконалення навчальної роботи.

Домашнє завдання не завжди може бути повідомлене в заключній частині уроку, а тоді, коли цього вимагає логіка навчального процесу. Виконання домашнього завдання передбачає удосконалення засвоєних знань, їх застосування, узагальнення і систематизацію. Важливим завданням учителя є: пояснити зміст роботи, прийоми і послідовність її виконання та оформлення результатів. Зміст багатьох домашніх завдань є логічним продовженням класної роботи. Домашні завдання не повинні перевантажувати учнів. У тому випадку, коли завдання складне, вчителю необхідно переконатися, наскільки учні зрозуміли його суть, оволоділи прийомами виконання.

З метою розвитку здібностей і творчості учнів необхідно індивідуалізувати домашні завдання. Для цього виділяють або спеціально розробляють три варіанти завдань: перший (високий рівень складності) – вимагає творчого підходу і пізнавальної самостійності; другий (середній рівень складності) – передбачає розв'язання складних завдань, які містять вказівки чи підказки; третій (низький рівень складності) – передбачає виконання завдань переважно репродуктивного характеру. Ефективною формою індивідуалізації домашньої роботи є підготовка завдань на картках.

Результативність уроку в значній ступені залежить від комплексу соціальних і психолого-педагогічних вимог, які обумовлені завданнями школи, закономірностями і принципами навчання. Ці вимоги умовно можна поділити на такі групи: дидактичні (мета і завдання уроку, оптимальний зміст, методи і форми навчання, принципи навчання), психологічні (урахування особливостей психічних процесів учнів), організаційні (раціональне використання часу, обладнання), санітарно-гігієнічні (температурний режим, попередження розумової перевтоми учнів, різноманітність видів діяльності), виховні (виховання творчого ставлення до праці, свідомої дисципліни, культури розумової праці).

4. Підготовка вчителя до уроку, самоаналіз його результатів

Ефективність уроку значною мірою залежить від підготовки вчителя. У підготовці вчителя до уроку виділяють такі етапи: попередній і безпосередній.

Попередня підготовка до уроку передбачає детальне ознайомлення із змістом та вимогами навчальної програми з предмета, роботу з підручником чи посібником, з психолого-педагогічною та методичною літературою, вивчення досвіду роботи інших вчителів, самоаналіз результатів власної діяльності. Цей етап розпочинається із створення календарно-тематичного плану, в якому встановлено терміни вивчення тем, визначено типи уроків, передбачено інші форми організації навчання.

Безпосередня підготовка вчителя до уроку передбачає, насамперед, створення поурочного плану-конспекту, який допомагає цілеспрямовано провести урок. Системний підхід до планування уроку вимагає дотримуватися такої послідовності дій:

1. Конкретизувати мету і завдання уроку з урахуванням необхідності комплексного розв'язання завдань освіти, виховання і розвитку учнів: а) урахувати навчальні можливості учнів, мотиви їх діяльності, інтереси і здібності, рівень розвитку; б) проаналізувати зміст теми в підручнику і виявити його освітні, розвивальні і виховні можливості; в) встановити зв'язки між попереднім і наступним навчальним матеріалом, проаналізувавши навчальну програму чи методичний посібник.

2. Визначити обсяг і зміст навчального матеріалу: а) виявити світоглядні положення та ідеї; б) встановити взаємозв'язки між різними компонентами навчального матеріалу (теоретичним, емпіричним, практичним); в) виявити міжпредметні зв'язки; г) при необхідності доповнити зміст новими фактами і практичними завданнями.

3. Вибрати оптимальні методи і прийоми навчання з урахуванням вимог дидактичних принципів, змісту навчального матеріалу, рівня пізнавальної діяльності учнів (репродуктивний чи пошуковий), забезпечити оптимальне поєднання методів навчання для розв'язання кожного дидактичного завдання.

4. Вибрати форми організації навчання (індивідуальна, парна, групова, фронтальна), визначити тип уроку, його макро- і мікроструктуру.

5. Вибрати дидактичний апарат уроку, встановивши його відповідність змісту матеріалу (підготовка приладів, схем, діаграм, малюнків, роздаткового матеріалу тощо).

6. Визначити зміст і методику виконання домашнього завдання, самостійної роботи за матеріалами уроку.

Підготовка вчителя до уроку завершується створенням конкретного плану-конспекту уроку, яким можна користуватися в наступні роки за умови внесення в його зміст необхідних коректив.

Професійна діяльність учителя, якій властива функція педагогічного аналізу (самоаналізу), дозволяє об'єктивно вивчити й оцінити результати процесу навчання, знайти причини вад у роботі і розробити на цій основі власне педагогічне рішення, що забезпечує перехід цієї діяльності у більш якісний стан. Щоб об'єктивно відобразити зміст уроку, який є діалектичним процесом, необхідно подолати низку утруднень, що супроводжують цю діяльність: 1) складність уроку як динамічної системи робить його малодоступним для об'єктивного аналізу; 2) всі компоненти уроку через їх взаємозв'язок і взаємозалежність важко спостерігати і контролювати; 3) урок неможливо вивчати, аналізувати ізольовано від інших уроків.

Відобразити урок як системний процес, знайти причини позитивних сторін і вад можна лише за умови характеристики уроку як складної динамічної системи, яка має декілька підструктур, що підпорядковані загальній меті. Тому таку систему доцільно аналізувати з позицій системного підходу. На уроці, незалежно від його типу, мають місце такі дидактичні компоненти: мета і завдання, зміст, методи і форми організації навчальної діяльності учнів, результати. Названі компоненти утворюють цілісну динамічну систему.

Через складність і багатоаспектність взаємодій, які мають місце в процесі навчання й аналітичної діяльності вчителя, особливого значення набуває його вміння аналізувати результати своєї праці. Як писав К. Ушинський, "усвідомлення себе в своїй діяльності є механізмом формування педагога"

(215). Пригадаймо також, що практичний досвід таких педагогів, як А. Макаренко і В. Сухомлинський, здобув широку популярність, окрім всього іншого, також і тому, що вони зуміли його описати, глибоко, всебічно проаналізувати.

Самоаналіз пов'язаний із внутрішніми факторами особистісного розвитку і є дотичним до процесів самостереження, самоконтролю, самооцінки. Об'єктивними критеріями для оцінювання своєї роботи є результати педагогічної діяльності, тобто навчальні успіхи учнів, оцінка зі сторони представників дирекції школи, колег, учнів, суб'єктивні відчуття. Важливо також, щоб у вчителя був сформований професійний ідеал (взірець), який міг би слугувати еталоном для порівняння й оцінки власної діяльності та професійно-особистісних якостей.

Вибір цілей аналізу (самоаналізу) передбачає вивчення основних об'єктів педагогічної діяльності вчителя. До них слід віднести:

- 1) оцінку ступеня досягнення на уроці освітніх, виховних і розвивальних цілей;
- 2) визначення ступеня реалізації одного чи декількох принципів навчання;
- 3) оцінку правильності вибору засобів досягнення цілей уроку: а) змісту навчального матеріалу; б) методів і прийомів навчання; в) наочно-технічного обладнання;
- 4) визначення якості знань, умінь і навичок учнів, рівня сформованості загальних навчальних умінь.

Серед великої кількості об'єктів педагогічного аналізу (самоаналізу) найбільш важливими є основні компоненти педагогічної діяльності вчителя, які відображають його цільові, змістові, операційні і результативні сторони. До того ж, в центрі уваги вчителя повинні бути не стільки педагогічні явища, скільки зв'язки, взаємозалежності між ними.

Учителю необхідно аналізувати результати своєї праці в різних аспектах: дидактичному, психологічному, організаційному, виховному, санітарно-гігієнічному.

Дидактичний аспект аналізу уроку

Предмет _____ Дата _____

Тема уроку _____ Мета уроку _____

Тип уроку _____

Мета самоаналізу: дидактичний аспект уроку

Основні етапи уроку

Навчальні завдання і зміст

Методи навчання

Форми організації навчання

Домінуючі принципи

Проміжні і кінцеві результати

За зовнішньою формою

За рівнем пізнавальної активності

За логікою засвоєння

Психологічний аспект аналізу уроку

Предмет _____ Дата _____

Тема уроку _____ Мета уроку _____

Тип уроку _____

Мета самоаналізу: психологічний аспект уроку

Основні етапи уроку

Навчальні завдання і зміст

Психологічне налаштування учнів на спільну роботу з учителем

Активізація діяльності учнів під час перевірки домашнього завдання

Формування мотивації учіння (зовнішньої і внутрішньої)

Концентрація уваги учнів на сприймання нового матеріалу (зміст, способи, прийоми, засоби)

Розвиток спостережливості в учнів (зміст, способи, прийоми, засоби)

Розвиток і тренування пам'яті (види, прийоми, засоби)

Розвиток логічного й абстрактного мислення (зміст, способи, прийоми, засоби)

Робота із розвитку мови (чіткість, логічність, аргументованість, глибина)

Вплив навчання на емоційну сферу учнів (захоплення, радість, доброта, співчуття, гумор)

Виховання вольових рис характеру (наполегливість у досягненні цілі, працелюбність, самоствердження)

Естетичний вплив викладання (розвиток почуття прекрасного)

Стиль взаємовідношень учителя й учнів (дотримання норм етики, вимог культури спілкування, взаємної поваги)

Організаційний аспект аналізу уроку

Предмет _____ Дата _____

Тема уроку _____ Мета уроку _____

Тип уроку _____

Мета самоаналізу: організація уроку

Основні етапи уроку

Навчальні завдання і зміст

Зовнішня організація уроку

Внутрішня організація

Час (оптимальність дозування)

Своєчасний початок і закінчення уроку

Робоче місце вчителя й учнів

Обладнання, ТЗН, наочність

Види навчальної діяльності, ступінь їх доцільності

Своєчасний запис д/з, інструктаж з його виконання

Підсумок уроку, співставлення мети з результатом

Мобілізація інтелектуальних і фізичних сил на спільну роботу із викладання (учителя) і засвоєння (учнями) навчального матеріалу (Внутрішня організація зв'язана з психологічними процесами)

Виховний аспект аналізу уроку

Предмет _____ Дата _____

Тема уроку _____ Мета уроку _____

Тип уроку _____

Мета самоаналізу: виховний аспект уроку

Основні етапи уроку

Навчальні завдання і зміст

Реалізація світоглядних ідей предмета, формування основ наукового світогляду

Виховання свідомості, самостійності і загальної активності

Виховання моральності, свідомої дисципліни, культури розумової праці

Виховання творчого ставлення до праці

Виховання основ естетичної культури, розвиток художніх здібностей

Формування правосвідомості та професійних інтересів

Зміцнення здоров'я і формування санітарно-гігієнічної культури

Санітарно-гігієнічний аспект аналізу уроку

Предмет _____ Дата _____

Тема уроку _____ Мета уроку _____

Тип уроку _____

Мета самоаналізу: санітарно-гігієнічний аспект уроку

Основні етапи уроку

Навчальні завдання і зміст

Час (оптимальність дозування)

Освітлення класу

Температура і повітряний режим

Наявність шумових перешкод

Оптимальне навантаження на учнів

Об'єм, ступінь утруднень навчальних і домашніх завдань

Урахування динаміки працездатності на протязі уроку, дня, тижня

Вчителю необхідно здійснювати самоаналіз на всіх етапах процесу професійної діяльності: 1) під час проектування уроку (планування); 2) безпосередньо на уроці; 3) після його проведення (ретроспективний аналіз).

Для здійснення самоаналізу доцільно використовувати таку узагальнену модель алгоритмічного типу:

1. Оцінювати результати навчання (усвідомленість теоретичних знань, їх міцність, уміння застосовувати на практиці, сформованість умінь і навичок тощо) і співвідносити їх із загальною метою уроку.
2. Співвідносити дидактичну мету з конкретними завданнями кожного етапу уроку.
3. Встановлювати відповідність між дидактичними завданнями уроку і структурою змісту навчального матеріалу.
4. Аналізувати методи навчання, форми організації діяльності учнів стосовно відповідності їх дидактичному завданню і змісту навчального матеріалу.
5. Встановлювати відповідність дидактичного завдання одержаним результатам кожного етапу уроку.
6. Співвідносити кінцевий результат уроку з проміжними результатами.

Такі алгоритмічні дії передбачають їх творче застосування в процесі самоаналізу, вільну послідовність (наприклад, п'ята позиція може бути першою, перша – єдиною тощо). Це залежить від індивідуальності педагога, його досвіду, майстерності, інтуїції.

5. Інші форми організації навчання

Спеціальними або додатковими формами організації навчання, що доповнюють і розвивають класно-урочну діяльність учнів є: практикум, семінарські і факультативні заняття, навчальні екскурсії, співбесіда, індивідуальні та групові консультації, домашня навчальна робота учнів.

Семінарські заняття – використовують в старших класах після вивчення основних розділів програми з метою розвитку інтересу до навчального предмету, підвищення ефективності колективної роботи з осмислення й систематизації знань, формування в учнів уміння самостійно здобувати знання. Технологія підготовки і проведення семінарського заняття передбачає певну послідовність дій учителя й учнів, яка включає два етапи.

I. Підготовчий етап:

1. Вибір теми семінару, формулювання його мети, завдань, основних і додаткових питань.
2. Розподіл пізнавальних завдань між учнями з урахуванням індивідуальних особливостей.
3. Підбір основних інформаційних матеріалів.
4. Проведення групових та індивідуальних консультацій, перевірка конспектів.

II. Основний етап:

1. Повідомлення теми, мети, завдань заняття.
2. Мотивація навчальної діяльності.
3. Ознайомлення з доповідями, що підготували учні.
4. Обговорення доповідей, рецензування відповідей.
5. Підведення підсумків.

В залежності від складності і об'єму вимог шкільні семінари умовно поділяють на три групи: 1) підготовчі заняття; 2) власне семінарські; 3) міжпредметні семінари.

Під час проведення підготовчих семінарів учнів ознайомлюють з новими формами роботи; розвивають уміння самостійно вивчати програмний матеріал, складати план і тези виступу, брати участь в обговоренні питань семінару, вести дискусію. За цільовою спрямованістю підготовчі семінари поділяють на семінари повторення і систематизації знань, умінь і навичок; семінари вивчення нового матеріалу; змішані семінари, які передбачають розв'язання не однієї, а декількох дидактичних цілей.

Власне семінарські заняття за дидактичною метою поділяють на семінари вивчення нового матеріалу; семінари узагальнюючого повторення (залік); змішані або комбіновані семінари. За способом проведення (методом) семінарські заняття є таких видів: розгорнута бесіда, диспут, коментоване читання, розв'язування задач, обговорення доповідей, повідомлень, результатів творчих робіт.

Міжпредметні семінари передбачають обговорення і повідомлення доповідей, підготовлених на основі матеріалів різних предметів, які комплексно висвітлюють обрану тему. Різновидом міжпредметного семінару є семінар-конференція, який проводять з метою підведення підсумків довготривалої дослідної роботи або виробничої практики. Такі конференції можуть бути присвячені актуальним проблемам художньої літератури та історії, біології і хімії, математики і фізики.

Практикум – це така форма організації процесу навчання, яка забезпечує самостійне виконання учнями практичних і лабораторних робіт і застосування засвоєних раніше знань, умінь і навичок. Цю форму використовують після вивчення великих розділів навчального курсу або в кінці навчального року.

Технологія проведення практикуму передбачає поділ учнів на малі групи, кожна з яких виконує певний вид лабораторної чи практичної роботи (диференційоване навчання). Складні роботи доручають учням з високим рівнем підготовки. Важливою умовою проведення практикуму є глибокі знання, міцні навички й уміння. Тому йому передують уроки повторення, узагальнення і систематизації навчального матеріалу.

Засобом управління навчальною діяльністю під час проведення практикуму виступає інструкція, яка регламентує і визначає дії учнів. Водночас, лабораторні і практичні роботи повинні бути дослідницькими, спрямованими

на формування в учнів критичного мислення, уміння здійснювати перевірку наукової достовірності певних закономірностей і положень.

Структура практикумів передбачає таку послідовність етапів:

1. Повідомлення теми, мети і завдань практикуму.
2. Мотивація навчальної діяльності учнів.
3. Актуалізація опорних знань, умінь і навичок.
4. Ознайомлення учнів з інструкцією.
5. Підбір необхідного обладнання і матеріалів.
6. Виконання роботи учнями під керівництвом вчителя.
7. Складання звіту.
8. Обговорення і теоретична інтерпретація отриманих результатів роботи.

Факультатив – форма організації навчання, основними завданнями якої є поглиблення знань учнів старших класів з окремих предметів, розвиток їх пізнавальних інтересів і творчих здібностей, підготовка до свідомого вибору професії, до майбутньої праці в тій чи іншій галузі виробництва, культури і мистецтва. Факультативи відкривають широкі можливості для стимулювання розумової діяльності учнів і є з'єднувальною ланкою між уроками і позакласними заняттями.

Факультативи забезпечують ефективне групове диференційоване навчання, бо, на відміну від інших форм навчання, для них притаманними є такі особливості, як спільність пізнавальних інтересів учнів, їх позитивне ставлення до вивчення даного матеріалу, пізнавальна активність.

За освітніми завданнями є такі види факультативів: поглибленого вивчення навчальних предметів; вивчення додаткових дисциплін (логіка, друга іноземна); вивчення додаткової дисципліни з придбанням спеціальності (стенографія, машинопис); міжпредметні факультативи (курс “Єдність матеріального світу” – суспільствознавство + фізика + біологія).

Кожний з цих видів факультативів поділяють на теоретичні, практичні і комбіновані (за дидактичною метою).

Теоретичні факультативи використовують для поглибленого вивчення окремих тем, розділів, розкриття складних теоретичних проблем. Вони мають таку структуру:

1. Обґрунтування актуальності теми, її теоретичного і практичного значення, створення проблемної ситуації.
2. Розкриття проблеми (пояснення вчителя, виступи з рефератами учнів, розв'язання проблемних завдань, проведення досліджень, демонстрація фільмів тощо).
3. Обговорення результатів пошуку (аналіз учнями обґрунтованих положень, корекція неправильних уявлень).
4. Систематизація знань, їх аналіз.

Теоретичні факультативи проводяться у формі лекції, семінарських, науково-теоретичних конференцій.

Практичні факультативи забезпечують формування навичок і вмінь дослідницького характеру в процесі розв'язання технічних завдань. Вони мають таку структуру:

1. Постановка завдань, обґрунтування їх актуальності і практичної значущості (при необхідності, проводиться інструктаж).
2. Розв'язання завдань і конкретизація результатів роботи.
3. Обговорення результатів, підведення підсумків роботи.

Комбіновані факультативи проводяться у формі науково-практичних конференцій, комбінованих чи лекційно-практичних уроків. Їх структура залежить від дидактичних завдань і передбачає різні комбінації компонентів.

Навчальна екскурсія – це проведення навчального заняття в умовах виробництва, природи, музею з метою спостереження і вивчення учнями різних об'єктів, явищ дійсності, їх взаємозв'язків і взаємозалежностей. Характерною ознакою екскурсії є те, що вивчення об'єктів пов'язане з рухом учнів, з їх м'язовими зусиллями і здійснюється через “живе” спостереження і вивчення в реальних умовах.

Перед екскурсією постають такі завдання: збагатити знання учнів; встановити зв'язки теорії з практикою, з життям; виховувати шанобливе ставлення до праці, до природи; розвивати творчі здібності, спостережливість, пам'ять, мислення учнів, їх самостійність; формувати

естетичні почуття; активізувати пізнавальну і практичну діяльність. Навчальна екскурсія, як правило, триває від 45 до 90 хв.

Щоб успішно провести екскурсію, учитель повинен всебічно підготуватися, попередньо ознайомитися з об'єктами вивчення, маршрутом пересування, розробити детальний план, організувати учнів. Важливими чинниками ефективного проведення екскурсії є ерудиція вчителя, здатність до імпровізації, комунікативна культура та ін.

По відношенню до навчальних програм екскурсії поділяють на: 1) програмні (рекомендовані навчальними програмами); 2) позапрограмні (виходять за межі програми).

За змістом навчальні екскурсії є тематичні і комплексні (оглядові). Тематичні екскурсії проводять у зв'язку з вивченням одної чи декількох взаємопов'язаних тем (з природознавства). Комплексні – охоплюють взаємопов'язані теми двох чи декількох навчальних предметів.

За часом проведення екскурсії поділяють на вступні, поточні, підсумкові. Вступні екскурсії передують вивченню нового матеріалу (учні засвоюють опорні поняття, отримують наочні уявлення і практичний досвід, знайомляться з фактами). Поточні екскурсії проводять паралельно з вивченням теоретичного матеріалу з метою забезпечення більш глибокого його розуміння, доповнення новими уявленнями. Підсумкові екскурсії проводять в кінці навчального року або після вивчення розділу програми з метою узагальнення і систематизації теоретичних знань, поглиблення і закріплення навичок та вмінь. Важливе завдання цього виду екскурсії – сприяти виявленню зв'язку вивченого на уроках матеріалу з реальними процесами або явищами.

Структура екскурсії: повідомлення теми, мети, завдань екскурсії; мотивація навчальної діяльності; актуалізація чуттєвого досвіду і опорних знань; сприйняття форм і зовнішніх особливостей об'єктів; узагальнення і систематизація знань; підведення підсумків екскурсії і повідомлення індивідуальних завдань; оформлення результатів роботи.

Вимоги до екскурсії: наявність в школі системи екскурсійної роботи; ретельна підготовка вчителя; чітке визначення освітніх і виховних завдань; вибір оптимального змісту та екскурсійних об'єктів; дотримання логіки пізнавального процесу; систематичне створення проблемних ситуацій; оптимальний вибір адекватних методів і прийомів; раціональне поєднання слова і наочності.

Основними методами навчання під час екскурсії є: розповідь, пояснення, бесіда, спостереження, дискусія, створення схем, замальовок та ін.

Індивідуальні і групові консультації проводять з метою допомогти учням подолати прогалини в знаннях і попередити відставання в учінні. Ця форма використовується також і для задоволення потреб окремих учнів в поглибленому вивченні різних предметів, техніки, мистецтва. Консультації проводять в позаурочний час. Вони можуть бути індивідуальними і груповими; мати характер співбесід, самостійного виконання учнями завдань під керівництвом учителя.

Домашня навчальна робота учнів доповнює їх урочну роботу і відрізняється більшою самостійністю та відсутністю безпосереднього керівництва з боку вчителя. Основна мета домашньої роботи – поглибити знання, одержані на уроці, удосконалити вміння, забезпечити розвиток самостійності мислення учня.

Ефективність домашньої навчальної роботи залежить від таких умов:

- 1) сформованості в учнів пізнавального інтересу до змісту і завдань, розуміння ними мети цієї роботи (творчий характер, зв'язок з життям, практикою);
- 2) педагогічне керівництво і контроль з боку вчителя, батьків, що виховуватиме відповідальне ставлення до виконання домашнього завдання;
- 3) дотримання дидактичного принципу доступності навчання;
- 4) сформованість в учнів навичок самостійної роботи і самоконтролю;
- 5) дотримання нормативів максимальних навантажень учнів, їх діагностика і планування.

Підготовка учнів до виконання домашнього завдання здійснюється на уроці, коли в них формуються навички самостійної роботи, коли вчитель пояснює зміст і методiku виконання. Домашнє завдання необхідно записати на дошці і в щоденниках (до завершення уроку).

Основні правила виконання домашньої роботи: працювати за планом; насамперед виконувати більш складні завдання (теоретичні чи письмові); систематично здійснювати самоконтроль; дотримуватися режиму роботи (перерви через кожні 30-40 хв. або після виконання завдання з певного предмету).

Перевірка і оцінка результатів домашньої роботи здійснюється на уроці в процесі опитування, виконання самостійної роботи, шляхом швидкого перегляду письмових робіт, повторення вивченого, розв'язання задач і вправ, виконання лабораторних робіт.

Лекція 12. Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів.

План.

1. Суть і завдання контролю у навчальному процесі
2. Основні принципи контролю знань
3. Види контролю знань
4. Оцінка результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів

Література:

1. Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти // Освіта України. – 7 лютого, 2001 р.
2. Педагогіка: Навчальний посібник / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – Вінниця: РВВ ВАТ “Віноблдрукарня”, 2001. – 200 с.
3. Педагогіка / За ред. А. М. Алексюка. – К.: Вища школа, 1985. – 296 с.
4. Педагогіка / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Вища школа, 1986. – 544 с.
5. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс: Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
6. Фіцула М. М. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – Тернопіль: “Навчальна книга – Богдан”, 1997. – 192 с.
7. Чайка В. Педагогіка (тестові завдання). Навчальний посібник для студ. вищих пед. закладів освіти. – Тернопіль: ТДПУ, 2000. – 168 с.

Опорні поняття:

Контроль, перевірка, оцінювання, оцінка, облік, принципи, мета, завдання, функції, об’єкт контролю, засоби, види контролю, норми і критерії оцінки, критерії оцінювання навчальних досягнень, рівні навчальних досягнень, 12-бальна система оцінювання, методи контролю, самоконтроль.

1. Суть і завдання контролю у навчальному процесі

Контроль – важливий структурний компонент навчального процесу, який взаємопов'язаний з його цілями, змістом і методами. Від результатів контролю значною мірою залежать постановка цілей і завдань навчання, вибір і послідовність застосування його методів. Завдяки контролю реалізується зворотній зв'язок, що дозволяє оперативно регулювати і корегувати процес навчання, ставити конкретизовані завдання на наступний урок.

Основна мета контролю як дидактичного засобу управління навчанням – забезпечити ефективність навчання шляхом приведення до системи знань, умінь і навичок учнів, самостійного застосування ними здобутих знань на практиці. В його завдання входить також стимулювати учнів старанно навчатися, формувати у них прагнення до самоосвіти. Основними засобами контролю є спостереження за діяльністю учня під час занять, вивчення продуктів навчальної праці учня, перевірка знань, умінь та навичок.

В дидактичній літературі використовують поняття контроль, перевірка, оцінювання, оцінка, облік, які вживаються у різних значеннях, і як синоніми. Їх не можна ототожнювати. Поняття контроль означає виявлення, вимірювання й оцінювання знань та умінь учнів. Перевірка є компонентом (засобом) контролю і означає виявлення і вимірювання рівня і якості знань, об'єму праці учня. Окрім перевірки контроль містить оцінювання (як процес) та оцінку (як результат перевірки). Оцінки фіксуються у вигляді балів в журналах, табелях успішності, базах даних. Основою для оцінювання успішності учня є результати контролю. Облік успішності передбачає фіксацію результатів контролю у вигляді оцінного судження або числового бала з метою аналізу стану навчального процесу за певний період, причин його неефективного функціонування. Отже, структура контролю складається з таких компонентів: перевірки, оцінювання (як процесу і результату), обліку.

Об'єктом контролю у навчанні є знання учнями основних категорій, принципів, правил, фактів, явищ у їх тісному взаємозв'язку і взаємообумовленості, їх уміння і навички оперувати набутими знаннями. Об'єктом контролю є також діяльність учнів у навчанні, їх уміння застосовувати знання на практиці, самостійно здобувати нові знання. Контроль знань учнів завжди повинен орієнтуватися на загальну мету навчання.

Функції контролю знань поділяють на специфічні (контролюючі) і загальні. До специфічних функцій належать: виявлення, вимірювання й оцінювання знань. Загальні функції контролю: діагностична, освітня, виховна, розвивальна, стимулююча, прогностична, оцінювальна й управлінська.

Загальні і специфічні функції контролю впливають із основних завдань навчання і тісно взаємопов'язані між собою.

Діагностична функція контролю полягає у визначенні рівня та якості знань учнів, у виявленні прогалин у знаннях та їх причин.

Освітня функція забезпечує систематизацію знань учнів, коригування результатів їх навчальної діяльності.

Виховна функція контролю полягає у формуванні моральних якостей учнів, вихованні адекватної самооцінки, дисциплінованості, самостійності, почуття відповідальності.

Розвивальна функція контролю забезпечує формування самостійності і критичності мислення учня, розвиток пізнавальних процесів.

Стимулююча функція контролю полягає у спонуканні учнів до систематичної праці, одержання кращих результатів у навчанні, подолання прогалин у знаннях.

Прогностична функція контролю полягає у визначенні шляхів підвищення ефективності роботи вчителя і пізнавальної діяльності учнів.

Оцінювальна функція контролю передбачає співставлення виявленого рівня знань, умінь і навичок з вимогами навчальної програми.

Управлінська функція контролю передбачає коригування роботи учнів і власної діяльності вчителя, удосконалення організації навчання.

2. Основні принципи контролю знань.

Основними принципами контролю знань є індивідуальний характер перевірки, об'єктивність, систематичність, тематична спрямованість, єдність вимог, оптимальність, всебічність.

Індивідуальний характер – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає перевірку знань, навичок і вмінь кожного учня з урахуванням його психологічних особливостей.

Об'єктивність – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає оцінювання знань учнів за встановленими нормами та критеріями.

Систематичність – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає безперервний характер одержання вчителем інформації про якість засвоєння учнями навчального матеріалу на кожному етапі засвоєння знань (поурочний облік успішності).

Тематична спрямованість – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає спрямованість контролю на визначення знань, умінь і навичок стосовно конкретного розділу програми.

Єдність вимог – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає адекватне порівняльне відображення якості навчання у різних школах.

Оптимальність – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає науково обґрунтований вибір найкращого для даних умов варіанту завдань, форм і методів контролю та оцінювання результатів навчання з точки зору певних критеріїв.

Всебічність – вимога до перевірки та оцінки успішності учнів, яка передбачає врахування всіх проявів навчальної діяльності, встановлення зв'язку з усіма видами роботи учнів на у

3. Види контролю знань.

Контроль знань здійснюється на всіх етапах навчання. Розрізняють різні види контролю в залежності від: дидактичної мети і місця застосування у навчальному процесі (попередній, поточний, тематичний, періодичний, підсумковий, самоконтроль); здобуття інформації в процесі контролю (усний, письмовий, лабораторний); засобів, які використовуються під час контролю і самоконтролю (машинний і безмашинний); способу організації контролю (програмований і непрограмований).

Основною метою попереднього контролю є діагностування, визначення загальної підготовленості учнів, рівня володіння основними поняттями предмета, вивчення якого вони розпочинають.

Основною метою поточного контролю є оперативне виявлення якості засвоєння учнями знань, навичок і вмінь на всіх етапах процесу навчання.

Основною метою тематичного контролю є перевірка та оцінка знань учнів з кожної логічно завершеної частини навчального матеріалу (теми або розділу). Використання тематичного контролю передбачає попереднє ознайомлення учнів із: загальною кількістю занять з теми; кількістю і

тематикою основних робіт, термінами їх виконання; питаннями, що виносяться на атестацію; формою проведення атестації та умовами оцінювання. Тематична оцінка може виставлятися автоматично на підставі поточних результатів навчання. Якщо тема є великою за обсягом, то іноді проводять проміжні тематичні перевірки. У випадку, коли теми є невеликими за змістом, тематичний контроль доцільно здійснювати після вивчення декількох тем.

Основною метою періодичного контролю є встановлення того, наскільки успішно учні оволодівають системою знань, який загальний рівень їх засвоєння щодо сучасних вимог. До періодичного контролю належать внутрішкільна (директорська) та інспекторська перевірки. Внутрішкільна перевірка передбачає контроль за якістю знань учнів і роботи вчителів, виконанням вимог навчальної програми, станом викладання предметів. Інспекторська перевірка, яку здійснюють представники органів освіти, буває двох видів: фронтальна (охоплює усі сторони роботи школи) і тематична (охоплює окремі аспекти навчання, напр., стан викладання якого-небудь предмета та ін.).

Основною метою підсумкового контролю є встановлення системи і структури знань учнів. Ця перевірка здійснюється в кінці семестру (навчального року) або після завершення вивчення предмета. Основними формами підсумкового контролю є заліки та іспити.

Основною метою самоконтролю є оцінювання правильності своїх дій, їх коректування.

4. Оцінка результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів.

Для ефективного контролю успішності учнів важливо не тільки виявити те, що знають і вміють учні, але й об'єктивно оцінити їх знання та вміння. Оцінка – кількісний показник якості результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів. Оцінка передбачає співставлення того, що учні засвоюють, з тим, що вони повинні засвоїти відповідно до вимог навчальної програми. Основними компонентами оцінки є встановлення фактичного рівня знань, співвідношення виявлених знань з еталонними, оформлення результату навчальної діяльності учнів у вигляді оцінки-балу. Отже, оцінка – це не тільки результат перевірки знань учнів (виставлення балу), але й процес виявлення цього результату. Вона може бути виражена у формі: якісної словесної характеристики (“правильно”, “неправильно”, “погано”, “добре”, “досконало” та ін.), числового балу (12-бальна система). Оцінка опосередковано характеризує розвиток учня, його здібності, ставлення до навчання. Оцінка є важливим засобом стимулювання учнів до навчання тоді,

коли вона сприймається як нагорода за наполегливу та сумлінну працю. Оцінка може впливати на учнів і негативно. Це має місце тоді, коли вона неправильно вмотивована, супроводжується образливими зауваженнями, байдужістю вчителя до учня, до результатів його роботи.

Єдині вимоги до оцінювання знань, умінь та навичок формулюються у вигляді критеріїв і норм. Критерій – міра оцінки, показник, на основі якого визначається рівень оволодіння знаннями, уміннями і навичками. Відповідно до критеріїв визначають норми оцінок. Норма – конкретна вимога, яка регулює виставлення оцінки - балу з навчального предмета за усну відповідь чи письмову роботу. Наприклад, якщо основним критерієм оцінки письмової роботи є точність виконання, яка характеризується кількістю помилок, то нормою для балу “10” є повна відсутність помилок. Норми відображають найбільш типові випадки і ситуації під час перевірки й оцінки знань. Вони мають місце у навчальних програмах з усіх предметів.

Основними критеріями оцінки знань є: глибина, повнота, міцність, оперативність, якість, гнучкість, систематичність.

Глибина – критерій оцінки, під яким розуміють кількість усвідомлених учнем істотних зв'язків і відношень у знаннях.

Повнота – критерій оцінки, який визначається кількістю всіх елементів знання про вивчений об'єкт.

Міцність – критерій оцінки, що передбачає збереження в пам'яті вивченого матеріалу, безпомилковість його відтворення.

Оперативність – критерій оцінки, що передбачає вміння учня використовувати знання у стандартних однотипних умовах.

Якість – критерій оцінки, під яким розуміють повноту, міцність, глибину, оперативність знань тощо.

Гнучкість – критерій оцінки, що передбачає вміння учня використовувати знання в змінних, варіативних умовах.

Систематичність – критерій оцінки, що передбачає засвоєння навчального матеріалу в його логічній послідовності та наступності.

Названі критерії забезпечують можливість визначити рівні знань учнів. Виділяють такі рівні: репродуктивний (знання сприйняті, зафіксовані в пам'яті і можуть бути відтворені); реконструктивний (знання застосовуються в стандартних або варіативних умовах); творчий (знання продуктивно застосовуються в змінених, нестандартних ситуаціях).

Реформування загальної середньої освіти передбачає зміни у підходах до оцінювання не тільки знань, але й навчальних досягнень учнів. Навчальна діяльність у кінцевому результаті повинна не просто дати людині суму знань, але й сформувати комплекс компетенцій. Основними компетенціями, які потребує сучасне життя, є політичні і соціальні, ті, що пов'язані з володінням усною і писемною рідною та іншими мовами, ті, що пов'язані з потребою добувати, аналізувати та застосовувати інформацію, володіти інформаційними технологіями, постійно навчатися як у професійному, так і в особистому та суспільному плані.

З метою забезпечення ефективних вимірників якості навчальних досягнень та об'єктивного їх оцінювання введено 12-бальну шкалу оцінювання, яка побудована з урахуванням рівня особистих досягнень учня. Критерії оцінювання при цьому не поділяють на позитивні й негативні. Серед загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти виділяють:

- характеристику відповіді учня (правильність, цілісність, повнота, логічність, обґрунтованість);
- якість знань (осмисленість, глибина, гнучкість, дієвість, системність, узагальненість, міцність);
- сформованість загальнонавчальних і предметних умінь та навичок;
- рівень володіння розумовими операціями (аналіз, синтез, порівняння, класифікація, узагальнення тощо);
- розвиток творчих умінь (уміння виявляти проблему, формулювати гіпотезу, перевіряти її);
- самостійність оцінних суджень.

На основі названих критеріїв і показників розрізняють такі рівні навчальних досягнень учнів: низький (рецептивно-продуктивний), середній (репродуктивний), достатній (конструктивно-варіативний), високий (творчий).

I. Початковий

1 бал

Учень може розрізнити об'єкт вивчення і відтворити деякі його елементи.

2 бали

Учень фрагментарно відтворює незначну частину матеріалу, має нечіткі уявлення про об'єкт вивчення, виявляє здатність елементарно викласти думку.

3 бали

Учень відтворює менш як половину навчального матеріалу; з допомогою вчителя виконує елементарні завдання.

II. Середній

4 бали

Учень з допомогою вчителя відтворює основний навчальний матеріал, може повторити за зразком певну операцію, дію.

5 бали

Учень розуміє основний навчальний матеріал, здатний з помилками й неточностями дати визначення понять, сформулювати правило.

6 балів

Учень виявляє знання і розуміння основних положень навчального матеріалу. Відповідь його правильна, але недостатньо осмислена. З допомогою вчителя здатний аналізувати, порівнювати, узагальнювати та робити висновки. Вміє застосовувати знання при виконанні завдань за зразком.

III. Достатній

7 балів

Учень правильно, логічно відтворює навчальний матеріал, розуміє основоположні теорії і факти, вміє наводити окремі власні приклади на підтвердження певних думок, застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, частково контролює власні навчальні дії.

8 балів

Знання учні є достатньо повними, він застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, уміє аналізувати, встановлювати найсуттєвіші зв'язки і залежність між явищами, фактами, робити висновки, загалом контролює власну діяльність. Відповідь його повна, логічна, обґрунтована, хоч і з деякими неточностями.

9 балів

Учень досить добре володіє вивченим матеріалом, застосовує знання в дещо змінених ситуаціях, уміє аналізувати і систематизувати інформацію, використовує загальновідомі докази у власній аргументації.

IV. Високий

10 балів

Учень має глибокі і міцні знання, здатний використовувати їх у практичній діяльності, робити висновки. При цьому він може припускатися незначних огріхів в аргументації думки тощо.

11 балів

Учень на високому рівні володіє узагальненими знаннями в обсязі та в межах вимог навчальних програм, аргументовано використовує їх у різних ситуаціях, уміє знаходити інформацію та аналізувати її, ставити і розв'язувати проблеми.

12 балів

Учень має системні і глибокі знання в обсязі та в межах вимог навчальних програм, усвідомлено використовує їх у стандартних та нестандартних ситуаціях. Уміє самостійно аналізувати, оцінювати, узагальнювати опанований матеріал, самостійно користуватися джерелами інформації, приймати рішення.

Початковий рівень характеризується первинними уявленнями про предмет вивчення, фрагментарністю відповідей.

Середній рівень – учень здатний вирішувати найпростіші завдання за зразком, відтворювати основний зміст навчального матеріалу, володіти елементарними навчальними вміннями.

Достатній рівень характеризується знанням суттєвих ознак понять, оперує ними, розв'язує стандартні завдання, уміє робити висновки, виправляти допущені помилки, однак не вміє переносити і використовувати знання в інших навчальних ситуаціях.

Високий рівень – знання системні, учень застосовує їх для виконання творчих завдань, самостійно оцінює різні явища, факти, відстоює особисту позицію.

Контроль за навчальною діяльністю здійснюється різними методами і в різних формах. Використання методів контролю спрямоване на виявлення й оцінювання знань, а також фіксацію результатів навчання. У шкільній практиці використовують такі методи контролю: спостереження за різними видами діяльності учнів; усне опитування; письмову перевірку (контрольна робота, твір, письмове домашнє завдання та ін.); графічну перевірку; перевірку практикою (лабораторні і практичні роботи); тести успішності; самоконтроль.

В практиці роботи вчителів-новаторів має місце вдосконалення методики перевірки й оцінки успішності учнів. Вони використовують листки відкритого обліку знань (В. Шаталов), навчання без оцінок (Ш. Амонашвілі), поурочний бал, тематичний облік, зошити з друкованою основою, залікові книжки, творчі завдання, диференціацію домашніх завдань, контрольні картки, самооцінювання.

